

خلاصه سبک‌شناسی کتب حدیثی

جلسه اول

کلیات و روشهای بررسی سبکها

مقدمه

دانش حدیث از اساسی‌ترین علوم اسلامی است. اندیشمندان و عالمان فرهیخته از همان صدر اسلام همت خویش را بر تعلیم و تعلم و نیز حفظ و تنظیم نوشتاری احادیث مصروف داشتند. در نگاهی گذرا به مجموعه نوشتارهای حدیثی درمی‌یابیم که مؤلفان آنها در تدوین و ارائه حدیث روش یکسانی در پیش نگرفته‌اند و معمولاً هر کدام برای خویش شیوه‌ای ابداع کرده و یا پیروی از شیوه پیشین را برگزیده‌اند. از این رو با بررسی این نگارشها و گونه‌شناسی آنها شاهد دانشی هستیم که از فرایند روشهای نگارشی حدیث پدید می‌آید، و ما آن را با عنوان معرفی «سبک‌شناسی کتابهای حدیثی» می‌کنیم.

تعریف و موضوع

سبک‌شناسی در علوم حدیث به دو معنا است:

۱. **سبک‌شناسی کتابهای حدیثی**: مقصود از آن، شناخت قالبهای از پیش تعیین شده مؤلفان و مصنفین در چینش احادیث به هنگام ارائه آنها و به تعبیر دیگر شناخت شیوه نگارشی حدیث نگار است.
 ۲. **سبک‌شناسی متون احادیث**: مقصود از آن آشنایی با گویشها (اسلوب گفتاری و چگونگی بیان معصومان علیهم السلام) و قرائن محیطی تاریخی هر معصوم است؛ به گونه‌ای که بتوان با بررسی متنی و کاوش در مفردات روایت، انتساب آن را به معصوم (علیه السلام) حدس زد. حصول این آشنایی در گرو صرف عمری نه چندان کوتاه در بازخوانی متون روایی است. بیشترین بهره این شناخت در تصحیح متون روایی و شناخت احادیث جعلی است.
- است آنچه این درس دنبال می‌کند «سبک‌شناسی کتابهای حدیثی» نه «سبک‌شناسی متون احادیث» بنابراین، از این پس هرگاه عبارت «سبک‌شناسی» به صورت مطلق در این نوشتار به کار رود منظور ما معنای اول است که بدان اشاره شد.
- توضیح دو بخش از تعریف «سبک‌شناسی کتابهای حدیثی» ضروری است:

قالبهای از پیش تعیین نشده:

منظور از عبارت بالا این است که گاه مؤلف قالب و پیکره‌ای را پی می‌افکند و سپس احادیث را در آن پیکره گنجانده و به خوانندگان ارائه می‌دهد و گاه مؤلف پیرو قالبی است که دیگران آن را پی نهاده‌اند. بنابراین، مؤلف نباید از آن قالب معین، عدول کند و باید از آوردن احادیث به گونه‌ای که با اسلوب و قواعد او سازگار نیست، خودداری کند.

چینش احادیث

«سبک‌شناسی» در حقیقت شناخت شیوه و روش قرار دادن و تنظیم احادیث است که مؤلف در صورت و هیئت ظاهری کتاب آن را دنبال می‌کند. ولی باید این نکته را هم در نظر داشت که این شیوه‌ها تراوشهایی برخاسته از طرز فهم، درک و تفکر شخصی نویسنده است.

موضوع این دانش عبارت است از « کتابها و نگارشهای حدیثی »

اهداف

الف) روشمند شدن پژوهشها

دست یابی به روایات در تمام علوم اسلامی ضروری است . این دست یابی بدون آشنایی با کتابهای حدیثی و سبکهای نگارشی دشوار و نافرجام است . تمامیت یک پژوهش وقتی حاصل می شود که پژوهشگر تمامی منابع مربوط را کاویده باشد . سبک شناسی به پژوهشگر این امکان را می دهد که به صورت روشمند و آسان به منابع پژوهشی خویش دست یابد و این از مهمترین هدفهایی است که این دانش دنبال می کند

ب) شناخت علل ظهور و افول سبکها

اگرچه دانشهای منبع شناسی و تراجم ۱ خود به طور مستقل قابل عرضه اند، اما ناگزیر در سبک شناسی به این دودانش نیز پرداخته می شود و خواننده را تا حدود زیادی از پیگیری مستقل این دو دانش بی نیاز می سازد . بنابراین در دامنه همین درس دانشجویان با بیش از پنجاه مؤلف و پنجاه منبع از کتابهای ارزشمند حدیثی آشنا خواهند شد.

ج) شناخت شیوه های گوناگون

د) احیای سبکهای پیشین

یکی دیگر از اهداف این دانش ، کاربرد و احیای سبکهای پیشین است . دانشجویانی که قصد دارند به عرصه تدوین، تألیف یا نقد احادیث گام نهند باید تا با سبکهای نگارشی آشنا باشند.

ه) آشنایی با تاریخ تدوین حدیث

و) بررسی تطبیقی سبکها

ز) شناخت سبکهای منسوخ

واژگان

واژگان اساسی در دانش « سبک شناسی کتابهای حدیثی » عبارت اند از:

الف) سبک : فرهنگ نامه نویسان این واژه را برگرفته از زبان عربی دانسته و آن را « گداختن چیزی پس از ریختن »، « ذوب کردن، شکل دادن، آراستن، شیوه نیک دادن » و « شیوه، طرز، قاعده و اسلوب » معنی کرده اند

ب) حدیث: مقصود از حدیث، سخن معصوم (علیه السلام) یا گزارش گفتار، رفتار و تقریر معصوم است.

ج) کتابهای حدیثی : مقصود اصلی از کتابهای حدیثی نگارشهایی است که بیشتر متن خود را به احادیث اختصاص داده اند

تاریخچه

اگرچه نمی توان محدثان را نخستین مؤلفان دانست، چرا که پیش از آنها کتابهای فراوان دیگری نوشته شده و قالبها و سبکهای گوناگونی برای ارائه گفتارها و نظریات وجود داشته است ، اما جمع آوری سخنان فردی دیگر، به ویژه سخنان مقدس و پراهمیت او ، و سپس ارائه نظام مند آن، حداقل در دین اسلام و شبه جزیره عربستان، همزاد نگارشهای حدیثی است.

الف) پیشینه سبک

با توجه به تعریف « سبک شناسی » درمی یابیم که سبکهای نگارشی کتابهای ، حدیثی هم زمان با کتابت و تدوین نوشتارهای حدیثی آغاز شده اند؛ زیرا برخی مؤلفان و مصنفان حدیث، قالب و پیکرهای را، هرچند ساده و بسیط، برای دفترچه حدیث خود برگزیده بودند.

بنابراین پیشینه و تاریخ سبک به همان سالهای آغازین کتابت حدیث باز می گردد و از آنجا که « اصول » و « اجزاء » در شمار نخستین نوشتارهای حدیثی مسلمانان هستند می توان گفت که سبکهای « اصل نویسی » در میان شیعیان و « جزءنویسی » در میان سنیان، نخستین سبکهای ابداعی برای ارائه حدیث است.

اولین گامها

در این راستا، اولین گامها با نگارشهایی ساده و بی نقش و نگار برداشته شد و بعدها این نوشته ها تنظیمهای گوناگونی را به خود دید و آهسته آهسته به شکوفایی رسید. واقعیت آن است که وقتی سبکی ارائه و برخی مزیت‌های آن آشکار می شد، جمعی از نویسندگان به پیروی از آن سبک کتابهای دیگری را تدوین و عرضه می کردند

نتیجه

از نوشتارهای فهرست نویسان نخستین برمی آید که:

۱. سبکهای گوناگونی در میان اصحاب قلم معروف بوده است.
 ۲. فهرست نویسان نیز با سبکها، آشنایی لازم را داشته‌اند.
 ۳. فهرست نویسان کتابها را از جهت سبک نگارش نیز مورد توجه قرار می دادند ؛ بنابراین آنان نخستین سبک شناسان بودند.
- در میان سنیان نخستین سبکهای ابداعی برای « جزءنویسی » در میان شیعیان و « اصل نویسی » سبکهای ارائه حدیث بوده است.

ب) تاریخچه سبک شناسی کتابهای حدیثی

دانش سبک شناسی دانشی نوپدید است که با بسیاری از دانشها در حال تعامل می باشد . این دانش در ایران نخستین بار در زبان ادیبان قرن حاضر رواج یافت.

نخستین تلاشها

علامه محمد بن جعفر الکتانی (م ۱۳۴۵ هـ) نخستین کسی بود که با نگارش کتاب الرسالة المستطرفة پژوهش کامل و مستقلی را در سبک شناسی کتابهای حدیث سنی ان ارائه کرد و پس از او دیگرانی نیز در دامنه های محدودتری به « منهج شناسی و روش شناسی » مؤلفان پرداختند. طبیعی است که در مرحله اول، منهج شناسان به سبک شناسی کتابهای مهم و اصلی روی آورند و آنها را مورد ارزیابی و مطالعه قرار دهند.

دانش سبک شناسی کتابهای حدیثی نوپدید بوده و در میان شیعیان تاکنون پژوهشی مستقل به این دانش اختصاص نیافته است . البته ریشه های سبک شناسی در میان فهرست نویسان پیشین وجود داشته ولی هیچ گاه به صورت یک نگارش مستقل ظهور نکرده است.

تقدم تاریخی سبک بر سبک شناسی

سبکهای نگارشی با پیدایش اولین نوشتارهای حدیثی آشکار شدند ؛ بنابراین از پیشینه ای طولانی برخوردارند .

سبک و مؤلف

خاستگاه سبکها نبوغ و باورهای شخصی مؤلفان است. به عبارت دیگر سبکهای نگارشی نمایانگر اندیشه ها، روحیات و میزان فهم و درک مؤلفان و مبدعین آنها است. سبک اگرچه شیوه ای ظاهری و هیئت آشکار در نوشتار است، اما برخاسته از طرز فکر و نوع دیدگاه مبدع آن است.

درآمد

بررسی گونه های دسته بندی کتابهای حدیث

نویسندگان معاصر هر کدام برای معرفی سبک ها یا کتابهای حدیثی، دسته بندی ویژه ای ارائه داده اند. در این میان، ما دو شیوه از دسته بندیها را گزارش می کنیم و سپس به بررسی آنها می پردازیم؛

الف) دسته بندی اول

این دسته بندی در کتاب مسندنویسی در تاریخ حدیث آمده است. نویسنده کتاب بر این باور است که مهم ترین گونه تدوینهای حدیثی را به شیوه های خاص دسته بندی کرده است.

نمودار ۱: انواع کتابهای حدیث

الف) کتابهایی که بر محور ابواب تألیف شده است

ب) کتابهایی که بر محور نامهای صحابه مدون شده اند

ج) معاجم:

د) کتابهایی که بر اساس واژه های آغازین احادیث مرتب شده اند

ه) مجامع یا کتابهای فراگیر

و) زوائد

ز) کتابهای تخریج

ح) اجزاء

ط) مشیخه

ی) علل

ک) امالی

نقد و بررسی دسته اول

۱. آموزشی نبودن دسته بندی: این دسته بندی فاقد مقسمهای روشن و علمی است؛ از این رو دانشجویان نمی توانند به راحتی آن را فرا گیرند و به خاطر بسپارند. بسیاری از سبکها نیز از مقسم ویژه ای برخوردار نیستند.

۲. آمیختگی سبکهای فرقه ها: از دیگر نقدهایی که به این دسته بندی وارد است، این است که مخاطبان نمی توانند بین سبکهای فرقه ها تمیز دهند و تفاوتهای آن را شناسایی کنند.

۳. کمبودها: این دسته بندی فاقد بخش مهمی از سبکها است؛ مانند اصول، ادعیه، سی ره ها و مقاتل، فضایل و...

۴. آمیختگی دو نوع سبک: سبکهای کتابهای حدیثی با کتابهای علوم حدیث در این طرح آمیخته شده اند. همانند سبک مشیخه و تخریج که مربوط به علوم حدیث هستند.

۵. یک سویه نگری: این دسته بندی بیشتر ناظر به سبکهای کتابهای اهل سنت است و به سبکهای نگارشی شیعیان کمتر توجه کرده است.

انصاف این است که این دسته بندی برای بیان مهم ترین گونه های کتابهای حدیث ۳۶ تنظیم شده و نویسنده محترم در مقام تبیین روشهای تدوین حدیث و سنجش شیوه مسندنویسی با دیگر روشها بوده است.

دسته بندی دوم

مطالعه دسته بندیهای گوناگون و شناخت کاستیهای آنان ما را به ارائه یک دسته بندی جدید رهنمون می سازد. در این شیوه سبکهای کتابه ای حدیثی بر اساس زمان و در دو بخش شیعه و اهل سنت عرضه می شود و سپس، بخشی جداگانه به سبک شناسی کتب علوم حدیث اختصاص می یابد. در این بخش، به دلیل اختصار، کتابهای هر دو مذهب یکجا گزارش شده است. این تقسیم، دسته بندی تاریخی و مذهبی است. با هم این چینش جدید به نظاره می نشینیم.

بخش اول

کتابهای حدیثی شیعیان

فصل اول: نخستین گامها (قرون ۱ تا ۳)

الف) اصل نویسی، کتاب نویسی و مَصْنَف نویسی

ب) مسائل نویسی

ج) رساله

د) نوادر

ه) تک نگاری

فصل دوم: عصر شکوفایی (قرون ۳ تا ۵)

الف) تفسیرهای روایی

ب) فقه مأثور

ج) جوامع

د) اُمالی

ه) ادعیه و اعمال

و) مزارنویسی

ز) سیره نگاری و تاریخ نویسی

فصل سوم: دوره فترت و رکود (قرون ۵ تا ۹)

الف) اربعین نگاری

ب) مناقب و مثالب

ج) تداوم برخی سبکهای پیشین

فصل چهارم: شکوفایی دوباره (قرون ۹ تا ۱۴)

الف) موسوعه نگاری

ب) مستدرک نویسی

فصل پنجم: پژوهشهای حدیثی معاصر (قرون ۱۴ و ۱۵)

الف) موسوعه ها و دانشنامه های گسترده

ب) احیای سبکهای پیشین

بخش دوم

سبکهای کتابهای حدیثی سنیان در گذر زمان

فصل اول: دوره تدوینهای ابتدایی

جزءنویسی

فصل دوم: دوره نظم دهی

الف) مسند نویسی

ب) مصنف نگاری

ج) معاجم

فصل سوم: دوره ارزش گذاری و گزینش

الف) صحیح نگاری

ب) سنن نویسی

ج) جوامع

فصل چهارم: دوره پردازشهای تکمیلی و جانبی

الف) مستدرک نویسی

ب) مستخرج نگاری

ج) اطراف نگاری

د) زوائدنویسی

ه) تخریج نویسی

و) کتابهای فراگیر

ز) مرتب سازی کتابهای پیشینیان

ح) کتابهای احادیث قدسی

ط) کتابهای احادیث مسلسل

فصل پنجم: بررسی اجمالی نگارشهای حدیثی معاصر

الف) موسوعه ها

ب) تک نگاری

بخش سوم

سبکهای نگارشی کتابهای علوم حدیث

۱. شرح الحدیث

۲. علل الحدیث

۳. موضوعات

۴. نقد الحدیث

۵. رجال

۶. درایه

بررسی فواید دسته بندی دوم

۱. تفکیک کامل فعالیت‌های حدیثی شیعیان و سنیان؛

۲. آشنایی با سیر تدوین حدیث؛

۳. آموزشی بودن دسته بندی به گون های که به راحتی در ذهن ماندگار است؛

۴. عناوین مناسب فصلها که به ما در شناخت دوره های مختلف یاری می رساند.

با توجه به فواید و مزایای این دسته بندی، برآنیم تا سلسله درسهای سبک شناسی را بر همین اساس ادامه دهیم.

چند نکته

پیش از آغاز مباحث سبک شناختی بر پایهٔ دسته بندی دوم یادآوری چند نکته ضروری است:

۱. معیار معرفی سبکها در دسته بندی یادشده بیشتر مربوط به تاریخ شکوفایی آن سبک است. به عنوان نمونه شکوفایی سبک « تفسیرهای روایی » در طول قرنهای سوم تا پنجم رخ داده است؛ هرچند پیش و پس از آن نیز چنین نگارشهایی وجود داشته است.

۲. در درس سبک شناسی تنها مهم ترین سبکها معرفی خواهند شد؛ بنابراین دامنهٔ سبکها فراتر از این تعداد است.

جلسه دوم

آشنایی با سبک اصل نویسی

بخش اول: کتابهای حدیثی شیعیان

فصل اول: نخستین گامها

با پدیدار شدن نخستین نگارشهای حدیثی، سبک نگارش آنها نیز شکل گرفت. این سبکها با گذشت زمان تکامل یافت و هر روز در جامه ای نو خود را به مخاطبان عرضه کرد؛ بنابراین شناخت کامل شیوه های کتابت حدیث وقتی میسر خواهد شد که سیر تکاملی سبکها را از همان آغاز پیدایش بررسی کنیم.

شیوه های نگارش حدیث در عصر حضور

راویان بزرگ و یاران سخت کوش معصومان (ع) با پیروی از فرمانهای ارزشمند ایشان برای حفظ و انتقال فرهنگ حدیثی شیعه به کتابت حدیث روی آوردند و حتی در دوران ممنوعیت کتابت حدیث به این منع حکومتی وقعی ننهادند. تدوین صدها کتاب حدیث ثمره تلاش علمی نویسندگان شیعه در سه قرن نخست است و خوشبختانه نام و حتی بخشی از متون آنها نیز تاکنون باقی مانده است.

اگرچه بسیاری از نگارشهای ایشان در نامهربانی های تاریخ از بین رفته و لی اسامی و عناوین آنها به همت بزرگان شیعه تا کنون جاویدان مانده است. از بررسی کتابهای فهرست می توان به سبکهای مختلف نگارش حدیث در این دوران پی برد. مشهورترین و کهن ترین سبکی که از نوشته های آغازین می شناسیم، سبک اصل نویسی است.

الف) اصل نویسی

مشتاقان به آموزه های دینی اهل بیت (ع) همت خویش را بر شنیدن و سپس نگارش سخنان گهربار ایشان مصروف می داشتند. آنان آنچه از معصومان (ع) می دیدند یا می شنیدند بدون هیچ تغییر یا تنظیمی در دفترچه های یادداشت خویش ثبت می کردند. با گذشت زمان این دفترچه ها به نام « اصل » شناخته شد و با انتساب هر اصل به نویسنده آن از دیگر اصول ممتاز گردید.

معنای لغوی واژه اصل « بنیان، ریشه و اساس » است و در اصطلاح علمای حدیث به کتابچه ای از روایات گویند که گردآورنده آن به طور مستقیم یا به واسطه راوی از امام (ع)، شنیده و در کتاب خویش ثبت و ضبط کرده است.

هدف نویسندگان

هدف اصلی تمامی صاحبان اصول بر این بوده است که آثار و اخبار امامان را از گزند فراموشی، از میان رفتن و... حفظ کنند و آن را به آیندگان انتقال دهند؛ بنابراین تمامی نویسندگان بعدی، همانند صدوق، کلینی، طوسی و...، که در راستای تدوین حدیث گام برداشته اند، خوشه چین آثار صاحبان اصول بودند.

علت نامگذاری

از آنجا که این گونه نگارشها از هیچ کتاب و نوشته دیگری نقل نشده و به طور مستقیم از امام یا راوی اخذ شده است، آنها را « اصل » نامیده اند. از سوی دیگر این گونه کتابها منبع و مرجع نویسندگان بزرگ قرنهای سوم و چهارم بوده است؛ بنابراین اساس و بنیان نگارشهای بعدی قرار گرفته است.

تعداد اصول

اصول روایی، که توسط راویان و یاران امامان تدوین می شد، گاه حاوی دهها حدیث و گاه دربردارنده چند حدیث کوتاه بود. مصنف این اصول نیز گاهی از یاران مشهور امام (ع) محسوب می شد و گاه فرد گمنامی بود که در شهرهای دوردست زندگی می کرد؛ بنابر این گستره توزیع این اصول در سرتاسر ممالک اسلامی بود؛ از این رو آگاهی از تعداد تمامی این اصول کاری ناممکن می نماید و نه تنها نمی توانیم از تعداد آنها اطلاع دقیقی به دست آوریم بلکه شیخ طوسی، بزرگ ترین کتاب شناس قرن پنجم، که امکان استفاده از کتابخانه های بزرگ بغداد را داشت، در کتاب فهرست خویش، که به کتاب شناخت کتب شیعه اختصاص دارد، نیز اعتراف می کند که از اسامی، عناوین و تعداد این اصول آگاهی کاملی ندارد؛ چرا که شیعیان در اقصی نقاط این کره خاکی پراکنده اند.

دلیل دیگری که احصا و گردآوری نام و نشان اصحاب اصول را بر شخصی چون شیخ طوسی مشکل نموده بود متداول نبودن فهرست نگاری جامع و کامل از اصول و مصنفات در قرنهای دوم و سوم، به ویژه در بین شیعیان، بوده است.

تفاوت اصل، کتاب و مُصنّف

در کتابهای رجال و فهرس برای معرفی شخصیت علمی افراد از عباراتی نظیر «له اصل، له کتاب، له مصنّفات» استفاده می شود. این تعدد عبارات سبب گردیده تا برخی از دانشمندان با بررسیهای موشکافانه تفاوتهایی را بین این واژگان قائل شوند. سه نمونه از این تفاوتها چنین است:

۱. در اصلها فقط روایات معصوم ان می آید، ولی در کتاب و نیز مُصنّف (تصنیف) علاوه بر کلام ائمه (ع) مؤلف خود نیز بیاناتی از خود می آورد.
۲. اصل، مجموعه روایاتی است که از امام یا راوی اخذ شده است، اما روایات کتاب و مُصنّف (تصنیف) برگرفته از اصول است.
۳. اصل، نگارشی کاملاً ساده و بدون هیچ گونه دسته بندی است، ولی مُصنّف (تصنیف)، چنانچه از معانی لغوی آن به دست می آید، کتابچه حدیثی است که به گونه ای هرچند ابتدایی دسته بندی شده و دارای فصل و بخشاست.

گروهی دیگر از حدیث پژوهان بر این باورند که این گونه اظهارنظرها برخاسته از دو علت است:

۱. آگاهی نداشتن از تعریف این اصطلاحات در نزد متقدمان.
۲. دسترسی نداشتن به شمار قابل توجهی از اصول و کتابهای حدیثی اصحاب معصوم (ع).

اصول چهارصدگانه

ابن شهر آشوب سخن معروفی را به شیخ مفید (م ۳۳۶ ۴۱۳ ه) نسبت می دهد که او گفته است:

امامیه از زمان امام علی تا دوران امام حسن عسکری (ع) چهارصد کتاب نوشته اند که «اصول» نامیده می شود. بعضی از دانشمندان هم بر این باورند که بیشتر اصول روایی در عصر صادقین (ع) و پس از آن نگاشته شده است. درستی و نادرستی این تعداد اصول روایی همواره مورد اختلاف نظر عالمان حدیث بوده است. در حال حاضر در کتابهای فهرس تعداد آنها از یکصد اصل تجاوز نمی کند. این اختلاف نظر از اینجا ناشی می شود که بعضی فقط بر واژه اصل جمود ورزیده و آن را ملاک شمارش قرار داده اند و برخی دیگر واژگان کتاب، اصل و مُصنّف را مترادف یکدیگر گرفته اند که در این صورت اصول، بسیار بیشتر از چهارصد عدد خواهد شد.

نکته

اصطلاح اربعمئه پس از بیان ابن شهرآشوب مشهور شد و ما هیچ قرینه و اطلاعی از این اصطلاح در پنج قرن نخست نداریم.

جایگاه ویژه اصول اولیه

کتابها و اصول روایی پس از عصر حضور بیش از پیش مورد توجه عالمان بزرگ شیعه قرار گرفت، به گونه ای که یکی از معیارهای اصلی احادیث صحیح، وجود آنها در اصول روایی بود؛ چنانچه حدیثی در چند اصل و با چند سند مختلف وجود داشت از مهم ترین نشانه ها برای صحیح شمرده شدن برخوردار بود. همچنین صاحب اصل بودن یک راوی نیز نشانه مدح آن راوی بود.

چنانچه گذشت از کلام منسوب به شیخ مفید دانستیم که چهارصد اصل از مجموع اصول روایی در محدوده زمانی عصر امام علی تا امام عسکری نگاشته شده اند و این تعداد تنها شمار معدودی از مجموعه نگارشهای حدیثی شیعه است؛ چرا که برخی از راویان، خود به تنهایی دویست اثر خلق کرده اند و اگر ما تنها آثار روایی افرادی چون هشام کلبی (مؤلف بیش از دویست کتاب)، فضل بن شاذان (مؤلف یکصد و هشتاد کتاب)، ابن ابی عمیر (مؤلف نود کتاب)، یونس بن عبدالرحمن (مؤلف بیش از سی کتاب) و حسین بن سعید اهوازی (مؤلف سی کتاب) را برشماریم، تعداد به دست آمده، بیش از چهارصد کتاب خواهد شد.

توجه عالمان بزرگ عصر غیبت صغری و پس از آن به پاره ای از اصول معتمد، نشانگر نوعی گزینش ایشان از میان صدها کتاب حدیثی است؛ به گونه ای که علما و فقها برای صدور فتوا و به دست آوردن حکم الهی تنها به یک سری از این کتابها اعتماد و تکیه کرده اند. البته می توان احتمال داد که این چهارصد اصل گلچینی از بهترین اصول شیعی بوده است.

به احتمال قوی اصول معتمد و معتبر از ویژگیهای زیر برخوردار بوده اند:

۱. صاحبان آنان از راویان مشهور و مورد اطمینان معصومان بوده اند.
۲. امامان به شاگردان خویش املا کرده بودند.
۳. استتساخ گسترده این اصول آنها را از تحریف در امان نگاه داشته بود.
۴. امامان بر مراجعه به برخی از این اصول تأکید کرده بودند.
۵. به امامان عرضه شده بود و ایشان تأیید کرده بودند.
۶. مرجع علمی فقها به هنگام صدور فتوی بود.

نکته: شیعه هیچ گاه تمامی مندرجات اصول اولیه و حتی اصول معتبر و معتمد را صحیح و خالی از اشکال ندانسته است.

سرانجام اصول روایی

اصول روایی به چند سرنوشت دچار شدند:

دسته اول: ادغام در جوامع اولیه

دسته دوم: دستخوش حوادث و گذر زمان

دسته سوم: تعداد اندکی از این اصول تا کنون باقی مانده و بخشی از آنها در کتابی با عنوان الأصول الستة عشر به چاپ رسیده است.

معرفی کتاب الأصول الستة عشر

مؤلفان

مؤلفان کتب الأصول الستة عشر شانزده نفر از راویان و محدثان قرنهای دوم و سوم هستند. از تاریخ دقیق ولادت و وفات آنان گزارشی در دست نیست، اما از اسامی اساتید ایشان معلوم می شود که بیشتر آنها از اصحاب امام باقر، امام صادق و امام کاظم (ع) بودند.

اعتبار نویسندگان

بعضی از این مؤلفان در میان فهارس نگاران کاملاً شناخته شده و به وثاقت و علمیت معروف هستند؛ مانند: عاصم بن حُمَید، محمد بن مثنیٰ حَضَرَمی، عبدالملک بن حکیم، حسین بن عثمان بن شریک، عبدالله بن یحیی، سلام بن ابی عمره، علی بن أسباط و علاء بن رزین.

نام کتاب

هیچ کدام از این شانزده کتاب نام ویژه ای ندارند و مانند تمامی اصول و کتابهای اولیه با اضافه شدن به نام نویسنده آن شناخته می شوند، اما با توجه به اینکه این شانزده کتاب همیشه در کنار هم استنساخ شده و راوی آنها نیز متعدد نیست در سالهای اخیر هم به همان صورت به چاپ رسیده و محققین ترجیح داده اند بدون هیچ عنوان دیگر آن را الأصول الستة عشر بنامند؛ بنابر این نام گذاری این مجموعه از سوی محققان عصر حاضر صورت گرفته است.

موضوع: موضوعات متعدد و گوناگونی در هر یک از این اصول دیده می شود و نمی توان اصلی را در یک موضوع ویژه معرفی کرد.

طریقه وصول

نسخه های خطی موجود همگی به عصر صفویه باز می گردد و تا زمان علامه مجلسی کسی از این متون آگاهی نداشته است. اگرچه شیخ طوسی و نجاشی در معرفی هر کدام از این نویسندگان اصل یا کتابی را به ایشان نسبت داد هاند، اما خود این اصول به طریق وجاده به دست علامه مجلسی رسیده است.

اعتبار و اهمیت کتاب

پس از آن که علامه مجلسی نسخه خطی این کتاب را بررسی کرده و به اعتبار آن پی برد به این مجموعه اعتماد کرد و در کتاب بزرگ بحار الأنوار اکثر روایات آن را نقل نمود.

بهترین نسخه خطی که اکنون از کتاب الأصول الستة عشر در اختیار ما است، به نسخه شیخ حر عاملی، نویسنده کتاب وسائل الشیعه، بازمی گردد. او در کتاب وسائل الشیعه، مجموع احادیث فقهی مورد اعتماد را از کتابهای معتبر شیعه گرد آورده و فقه مأثور شیعه را به صورت یک دائرة المعارف بزرگ عرضه کرده است.

دفاع از کتاب

۱. احتمال دارد شیخ حر عاملی پس از اتمام تألیف وسائل الشیعه به این کتاب دست یافته باشد. به ویژه که او در کتاب اثبات الهداء از کتاب حاضر روایت نقل کرده است.

۲. در حاشیه نسخه خطی موجود مطلبی به خط و امضای شیخ حر وجود دارد که نشان می دهد او این کتاب را قابل اعتماد دانسته است.

۳. وجاده از طرق ضعیف دست یابی به یک اثر است؛ بنابراین احتمال دارد که شیخ حر به خاطر وجود این ضعف در اثر یاد شده از آوردن روایات آن در کتاب معتبر وسائل الشیعه چشم پوشی کرده باشد.

سبک کتاب

گفته شد که این کتابها از اصول اولیه هستند؛ بنابر این مهم ترین هدف نویسندگان آن تنها حفظ میراث غنی شیعه بوده و بدون هیچ گونه دسته بندی یا شیوه ویژه ای احادیث امامان را گردآورد هاند. تعداد احادیث اصول نیز متفاوت است. اصول جعفر بن محمد بن شریح با ۱۲۳ روایت طولانی ترین و کتاب عبدالملک بن حکیم با شش روایت کوتاه ترین این اصول است. این کتاب در تحقیق جدید در دو مجموعه تنظیم شده و در هر مجموعه هشت اصل از هشت راوی گردآوری شده است. هر یک از این مجموع ههای هشت گانه را یک کاتب نگاشته است.

چگونگی روایت راویان از امامان

۱. بدون واسطه: زید زراد و زید نرسی بیشتر احادیث کتابهایشان را به طور مستقیم از امام صادق (ع) روایت کرده اند.
۲. با واسطه: بقیه راویان این مجموعه بیشتر احادیث کتابهایشان را با یک واسطه یا بیشتر نقل کرد هاند.

تلاشهای پیرامونی

کتاب الأصول الستة عشر نخستین بار توسط جناب آقای مصطفوی در سال ۱۳۷۱ هجری تحقیق و تصحیح شد. در ساله ای اخیر (۱۳۷۱ ه. ش) این کتاب با تحقیق و تصحیح مناسبی از سوی انتشارات دار الحدیث در ۴۳۰ صفحه به چاپ رسیده است.

جلسه سوم

آشنایی با سبکهای مسائل، رساله و نوادر

ب) المسائل

یکی از مهم ترین شیوه های تدوین کتاب در عصر حضور امامان (ع) مسائل نویسی است. ظهور این سبک از عصر امام باقر (ع) آغاز شد و تا دوران غیبت صغری ادامه یافت و در فهرست آثار بسیاری از راویان می توان چنین عنوانی را مشاهده کرد.

تعریف مسائل: به کتابی که پرسش های مخاطبان و پاسخهای شفاهی امامان (ع) را در برداشته باشد، مسائل گفته می شود؛ مانند مسائل علی بن جعفر (ع)، مسائل علی بن یقطین و مسائل محمد بن سنان.

پیشینه کتابهای مسائل

نخستین کتاب مسائلی که در کتابهای فهرست به آن اشاره شده، کتاب المسائل به روایت حارث همدانی، از یاران ویژه و نزدیک امام علی (ع)، است. این اثر یک جزوه تبلیغی فرقه ای، و به احتمال زیاد از دوره اموی، است که در شکل دفتری مشتمل بر پاسخهای امام علی (ع) به پرسشهایی که رئیس جامعه یهود (در کوفه) از آن حضرت، در بازگشت از جنگ نهروان، نمود تدوین شده است. متن کامل این رساله در کتاب خصال (باب السبعه) وجود دارد.

دیگر کتابهای مسائل بیشتر به دوران پس از امام باقر (علیه السلام) مربوط است، چراکه فقه شیعه در این دوران گسترش یافت و فقیهان بسیاری در مکتب امامان پرورش یافتند. ایشان با پرسش از امامان درباره مسائل گوناگون فقهی و تدوین آنها، در شکل گیری کتابهای مسائل نقش مهمی ایفا کردند. در دوران امامان متأخر نگارش کتابهای مسائل فزونی یافت؛ به گونه ای که بیشتر فقه های معروف شیعه در این دوران کتابی با عنوان المسائل گردآوری کرده بودند. با نگاهی به عناوین زیر می توان به پراکندگی این نگارشها در دوره های مختلف پی برد. این مطالب بازگو کننده بخشی از تلاشهای حدیثی اصحاب در این زمینه است.

۱. عصر صادقین (علیهما السلام): محمد بن قیس البجلی کتابی با عنوان المسائل، که حاوی مجموعه سؤالاتی از امام باقر (ع) بوده، نگاشته است.

همچنین محمد بن مسلم بن رباح کتابی با عنوان الأربعمئة مسألة فی أبواب الحلال و الحرام، که حاوی مجموعه سؤالاتی از امام باقر و امام صادق (ع) است، همراه با پاسخ ایشان، تألیف کرده است. ابومحمد حماد بن عیسی الجهنی و عبید الله بن علی حلبی هر کدام کتابی با عنوان المسائل نوشته اند که مجموعه سؤالاتی از امام صادق (ع) است.

۲. دوران امام کاظم (ع): در کارنامه علمی کسانی چون علی بن جعفر (ع)، صفوان بن یحیی، علی بن یقطین و حسن بن علی بن یقطین اثری با عنوان مسائل عن ابی الحسن موسی بن جعفر (ع) به چشم می خورد.

۳. دوران امام رضا (علیه السلام): کتابهای مسائل راویان این دوره دربردارنده سؤالات فقهی ایشان از امام رضا (ع) است.

۴. دوران امامان متأخر یعقوب بن اسحاق السکیت کتابی با عنوان المسائل، حاوی سؤالاتی از امام جواد (علیه السلام)، نگاشته است. همچنین علی بن الریان بن الصلت، محمد بن الریان بن الصلت و هارون بن مسلم بن سعدان هر کدام سؤالات خود از امام هادی (علیه السلام) را در کتابی با عنوان المسائل گردآورده اند.

مسائل نویسی در عصر غیبت امام عصر (عجل الله) نیز ادامه یافت؛ با این تفاوت که سؤالات از جانشینان امامان، یعنی علمای بزرگ شیعه، پرسیده می شد. نخستین کتاب مسائل که از غیرمعصوم پرسش شده، اثر محمد بن عبدالله حمیری است. او سؤالات خویش را از محمد بن عثمان عمری، نایب خاص امام عصر، پرسیده و در کتابی با همین عنوان گردآورده است.

ویژگیهای کتابهای مسائل

۱. موضوع بیشتر کتابهای مسائل، فقهی و معمولاً سؤالاتی از فروع فقه است.
۲. در این گونه نگارشی، راویان از عباراتی نظیر «سألت، سألته، سئل، أسأله» استفاده می کند.
۳. تدوین کنندگان دسته ای از کتابهای مسائل، تنها روایت کننده مجالس پرسش و پاسخ بوده و خود مخاطب اصلی امام نبودند.
۴. در بخشی از کتابهای مسائل، احادیث به صورت مضمَر می آید و نام گوینده اصلی (امام علیه السلام) ذکر نمی شود.
۵. بیشتر کتابهای مسائل به دوران امام رضا (علیه السلام) مربوط است.

نکته

۱. بخش اندکی از مجموعه کتابهای مسائل به سؤالات کلامی و غیرفقهی اصحاب از ائمه (ع) اختصاص دارد. کتاب المسائل الأربع فی الإمامه اثر فضل بن شاذان و کتاب ما سئل عنه الصادق (ع) من الملاحم اثر علی بن یقطین در شمار این گونه کتابها هستند.
۲. گروهی از بزرگان شیعه پس از شهادت یک امام برای شناسایی امام بعدی مدعیان امامت را می آزمودند. نحوه آزمایش آنها این گونه بود که مجموعه سؤالاتی که پاسخ آنها را از امام پیشین در دست داشتند دوباره مطرح می کردند تا دانش فرد را بیازمایند.
۳. کتابهای مسائل اصحاب نیز به سرنوشت اصول و دیگر مصنفات ایشان دچار شده و تقریباً تمامی آنها از بین رفته است و یا در جوامع اولیه و تألیفات محدثین ادغام شده است. تنها کتابی که در دسترس داریم مسائل علی بن جعفر (علیه السلام) است که تاکنون باقی مانده است.
۴. تعریف سبک مسائل نویسی در شیعه با اهل سنت متفاوت است. سنّیان این سبک را در گونه ای از کتابهای رجال، فقه و فقه الحدیث به کار می برند و مرادشان کتابهایی است که نویسنده از یک یا چند نفر از مشایخ خود درباره وثاقت راویان مختلف یا فهم احادیث سؤال می کند.

معرفی کتاب مسائل علی بن جعفر (علیه السلام)

مؤلف

هویت: علی بن جعفر، کوچک ترین فرزند امام صادق (ع) و از یاران باوفای امامان متأخر است. او را علی بن جعفر عریضی می گویند و عریضی نام محل های در حاشیه مدینه است که خاندان او در آنجا زندگی می کردند. ۸۵ از سال ولادت و وفات ایشان اطلاع دقیقی در دست نیست، اما بعضی از محققان معاصر با تکیه بر شواهد گوناگون مدت عمر وی را حدود ۸۵ سال دانسته اند و تولد او را ۱۳۵ قمری و وفاتش را سال ۲۲۰ قمری تخمین زده اند. مدفن وی را سه جا احتمال داده اند: قم، سمنان و عریض. در هر یک از این سه محل مقبره ای به یاد او بنا شده و محل زیارت ارادتمندان ایشان است.

طبقه: علی بن جعفر در زمان امام صادق (ع) کودکی یا نوجوانی خویش را سپری می کرده و تا عصر امام هادی (ع) نیز در قید حیات بوده است. بنا بر گزارشهای رجال نویسان، وی از یاران امام کاظم، امام رضا و امام جواد (ع) بوده و مدت کوتاهی از حیات امام هادی (ع) را نیز درک کرده است.

حوادث سیاسی اجتماعی: گروههای متعدد کلامی و فقهی شیعه، همچون فطحیه، اسماعیلیه، واقفیه و ... در قرن دوم نمایان شدند. رشد این گروهها سبب شد که علی بن جعفر در رد افکار باطل ایشان روایات زیبایی را از پدر و برادر خویش گزارش کند. او، که به عنوان دانشمندی پرهیزگار شناخته شده بود، گذشته از فعالیتهای علمی با رفتار متواضعانه خویش نسبت به برادر و برادرزادگان به اثبات امامت ایشان می پرداخت.

شخصیت علمی و گفته های پسینیان: احدی از رجال نویسان در جلالت و بزرگی او تردید نکرده است. اگرچه او بزرگ شده خاندان علم و تقوا است و در خانه امام صادق (ع) پرورش یافته است، اما هیچ گاه خود را از خاندان عصمت مستغنی ندیده و همواره در خدمت امامان بوده است. افتخار مصاحبت دائمی با امام کاظم (ع)، حتی در مسافرتها، سبب شده تا او فقیهی متقی و فرهیخته ای دانا گردد.

کتاب

نام کتاب: فهرست نگاران کتاب او را با عناوین مختلف یاد کرده اند:

کتاب فی الحلال و الحرام؛ المسائل؛ کتاب ما سألہ عن أخیه؛ کتاب علی بن جعفر. امروزه این کتاب به مسائل علی بن جعفر شهرت دارد.

موضوع کتاب: موضوع اصلی آن فقه است و احکام شرعی را در موضوعات مورد ابتلای افراد بیان کرده است. از آنجا که تمام احادیث آن فقهی است، نجاشی آن را کتاب فی الحلال و الحرام نامیده است.

اعتبار: کتاب مسائل علی بن جعفر از کتابهای معتبر و اصول اولیه شیعه است که بزرگانی همچون شیخ صدوق، مفید، کلینی، طوسی و ... به آن اعتماد کرده و در پژوهشهای فقهی خود از آن بهره جسته اند. بسیاری از احادیث این کتاب در کتابهای چهارگانه شیعه و قرب الاسناد حمیری آمده است.

طریقه وصول: اگرچه بیشتر روایات این کتاب در جوامع اولیه آمده ولی شهرت و اعتبار این کتاب سبب شده است که بسیاری از علما به استتساخ نسخه های این اثر ارزشمند بپردازند. قدیمی ترین نسخه ای که اکنون در دست است به سال ۶۸۶ قمری مربوط می شود.

سبک نگارشی : کتاب مسائل علی بن جعفر دارای ۴۲۹ روایت است که همگی آنها سؤالات فقهی علی بن جعفر از برادرش امام کاظم (ع) است. این کتاب فاقد ابواب و موضوع بندی است و به همان شیوه اصول اولیه، بدون هیچ نظم و ویژه ای، احادیث را گرد آورده است.

تلاشهای پیرامونی

این اثر توسط مؤسسه آل البیت (ع) در سال ۱۴۰۹ قمری با تحقیق، تصحیح و مقدمهای کامل به چاپ رسیده است. از ویژگیهای این اثر بخش دوم آن است که با عنوان « مستدرکات علی بن جعفر » از بخش نخست جدا شده است. در این بخش محققان سعی کرده اند تا سؤالات دیگر علی بن جعفر را که در کتابهای معتبر آمده است گرد آورند. این بخش دارای ۴۳۵ روایت است که بیشتر آنها با همان عبارت « سألته » آغاز شده است. محققان سعی کرده اند سند کامل هر روایت را ذکر کنند و همگی روایات این بخش را در موضوعات گوناگون دسته بندی نمایند. در مستدرکات غیر از احادیث فقهی، احادیث اخلاقی و اجتماعی نیز دیده می شود.

ج) الرساله

واژه رساله در فرهنگ لغات از ریشه « رَسِلَ » به معنای فرستادن است و به هر چیزی که فرستاده می شود، مانند نامه، محموله پستی، نامه رسمی، یادداشت و پیام، رساله می گویند. این واژه به کتاب کوچکی که در بردارنده مسائل اندکی در یک موضوع باشد هم اطلاق می شود.

در اصطلاح سبک شناسی، رساله به نامه مستقلی گفته می شود که امام (ع) در پاسخ فرد یا گروهی ارسال می کند

این شیوه از عصر امام علی (ع) آغاز شده و تا پایان دوره غیبت صغری ادامه داشته است.

معروف ترین رسائل ائمه (ع) عبارت اند از:

۱. نامه های پیامبر : بیشتر این نامه ها به سران قبایل و پادشاهان نگاشته شده است.
۲. نامه های امام علی (ع): امام علی (ع) به بسیاری از دوستان، فرزندان، کارگزاران و حتی دشمنان خویش نامه هایی ارسال می کردند.
۳. رساله الحقوق : امام سجاد (ع) در این نوشتار پنجاه حق از حقوق گوناگون فردی، اجتماعی و عبادی را به بعضی از یارانشان متذکر شد هاند.
۴. رساله الزهد : این رساله را امام سجاد (ع) در موضوع زهد بیان کرده اند و شاگرد توانا و دانش پژوه ایشان، ابوحمزه ثمالی، آن را به دست آورده و پس از مطالعه از روی آن نسخه برداری کرده است؛
۵. رساله ابی جعفر (ع) إلى سعد الاسکاف : در این نامه پرسش های سعد و پاسخهای امام باقر (ع) مشاهده می شود. موضوع این رساله فضایل قرآن و اهل بیت (ع) است.
۶. رساله فی الغنائم و وجوب الخمس : در این متن، که در کتاب تحف العقول آمده، امام صادق (ع) مطالبی را درباره غنائم جنگی و وجوب و پیشینه خمس بیان کرده است.
۷. الرساله الأهوازیه : عبدالله نجاشی از سوی منصور، خلیفه عباسی، والی اهواز بود. او با ارسال نامه های به امام ششم پرسش های گوناگونی را مطرح کرد. امام صادق (ع) نیز در رساله ای خطاب به او و اهالی اهواز، پاسخ پرسشهای ایشان را بیان فرمودند.
۸. رساله الامام صادق (ع) إلى جماعة شیعته و أصحابه : امام ششم این رساله تربیتی را خطاب به شیعیان و ارادتمندان خویش نگاشته اند و به ایشان فرموده اند که به این رساله بسیار توجه کنند و در خواندن و عمل کردن به مفاد آن مداومت داشته باشند.

۹. رساله أبي الحسن موسى (ع) إلى علي بن سويد السائي : در این نوشتار طولانی امام هفتم از درون زندان به پرسشهای علی بن سويد پاسخ می دهد .

۱۰. رساله إلى أهل البصرة : عنوان دو رساله ای است که از امام باقر و امام جواد (ع) به اهالی بصره صادر شده است.

رساله نخست توسط امام باقر (ع) و به درخواست جابر بن یزید جعفی نوشته شده و رساله دوم به قلم امام جواد (ع) و در پاسخ به محمد بن سنان و دیگر اهالی بصره نگارش یافته است.

۱۱. الرسالة الذهبية : اثری ارزشمند از امام رضا (ع) است.

۱۲. رساله فی الرد علی الجبر و التفویض : این رساله را امام هادی (ع) در پاسخ به مردم اهواز نگاشته اند. شیعیان اهواز در برخی از مسائل اصول عقاید با یکدیگر اختلاف پیدا کرده و در پیروی از فرقه های منحط کلامی به دو گروه قدریون و مفوضه تقسیم شده بودند . آنان عقاید خویش و اختلافات پیش آمده را در نامه ای به امام هادی (ع) گزارش کردند . امام در این رساله کلامی ضمن رد هر دو گروه، سخن و عقیده راسخ و درست را به ایشان آموختند.

۱۳. رساله إلى اسحاق بن اسماعیل : امام حسن عسکری (ع) در پاسخ به نامه یار باتقوای خویش، اسحاق بن اسماعیل نیشابوری، رساله مختصری را ارسال کرده است.

نکته

رساله تفاوت اندکی با توقیع دارد . توقیعات نیز، مانند رساله ها، پاسخهای کتبی امامان به پرسش های یاران ایشان است ، ولی با این تفاوت که اولاً بسیار مختصرتر از رساله است و ثانیاً در توقیعات معمولاً امامان در حاشیه همان نامه ارسالی پاسخ را می نوشتند، ولی در رساله پاسخ را به صورت مستقل و جدا از نامه حاوی پرسش ارسال می کردند

ویژگیهای رساله

۱. در ابتدای بسیاری از این رساله ها عباراتی است که بیانگر وصول نامه مخاطب به امام (ع) است
۲. خوشبختانه متون بیشتر رساله های امامان در دسترس است.
۳. بیشتر رسال ها از امام صادق و امام رضا (علیهما السلام) صادر شده است.
۴. عنوان رساله پس از عصر حضور به کتابهای کوچکی گفته می شد که دربردارنده مسائل اندکی پیرامون یک موضوع بود و بسیاری از نویسندگان، به ویژه فقها، از این اصطلاح برای نگارشهای خود استفاده می کردند

معرفی کتاب الرسالة الذهبية (طب الرضا)

مؤلف

هویت: نویسنده این اثر ارزشمند امام علی بن موسی الرضا (ع) است. ایشان در یازدهم ذی قعدة ۱۴۸ یا ۱۵۳ هجری متولد شدند و در آخر صفر ۲۰۳ هجری به دست مأمون مسموم و به شهادت رسیدند . شیعیان خراسان ایشان را در سناباد طوس دفن کردند . در عصر امام هشتم ، نهضت ترجمه شکل گرفت و مسلمانان برای آگاهی از آخرین پیشرفته ها ، کتابهای دانشمندان جهان را به عربی ترجمه و درباره آن مباحثات علمی گوناگونی برپا کردند . در دوران ولایت عهدی امام رضا (ع) مناظرات علمی متعددی در حضور ایشان انجام می شد. مأمون، که در میان خلفای عباسی به علم دوستی شهرت داشت ، از برپایی این گونه جلسات به گرمی استقبال می کرد. شیخ صدوق تعدادی از این جلسات را در کتاب عیون اخبار الرضا (ع) گزارش کرده است.

انگیزه و تاریخ نگارش: جمعی از پزشکان و دانشمندان معروف در حضور مأمون جلسه علمی تشکیل داده بودند و درباره مسائل پزشکی، خواص خوراکیها و علت بروز بیماریها سخن می گفتند. امام رضا (ع) هم که در مجلس حضور داشت در طول این مباحث سکوت کرده بودند. مأمون نظر امام را پیرامون مباحث مطرح شده جویا شدند.

کتاب

نام کتاب: الرسالة الذهبية با نامهای دیگری چون طب الرضا یا الرسالة المذهبة عن الرضا فی الطب نیز معرفی شده است.

موضوع: این رساله دربردارنده مجموعه ای از احادیث بهداشتی و پزشکی است.

ارزش و اعتبار: این رساله را فردی به نام محمد بن حسن بن جمهور گزارش کرده است.

مطالب و مباحث: امام رضا (ع) در آغاز این رساله بدن انسان را به کشوری تشبیه می کند که قلب، به عنوان پادشاه، حکومت آن را به عهده دارد، رگها کارگزاران قلب و سراسر بدن کشور و دامنه حکومت او است

(د) نوادر

یکی دیگر از سبکهای که در میان راویان و مؤلفان چهار قرن نخست هجری به چشم می خورد نوادر نویسی است. نوادر جمع نادره است و واژگانی همچون «کمیاب و بی مانند» برگردان فارسی «نادر» است.

تعریف اصطلاحی

در دانش سبک شناسی به گونه ای از نگارشهای حدیثی نوادر گویند که مؤلف روایات گوناگون و پراکنده ای را که در ذیل عنوان باب یا موضوع واحدی قرار نمی گیرند در مجموعه ای جمع آوری کند. بنابراین به کتابی که احادیث پراکنده ای در موضوعات متعدد، گوناگون و ب یارتباط با یکدیگر را دربرداشته باشد «نوادر» گویند.

شیخ طوسی و نجاشی هر کدام در کتابهای فهرست خود بیش از ۲۳۰ نفر از مؤلفین شیعه را که دارای تألیفاتی به نام کتاب النوادر هستند نام برده اند.

از بزرگانی که نویسندۀ کتابهای بزرگانی که نویسندۀ کتابهای نوادر هستند افراد زیر را می توان برشمرد: حسن بن علی و شاء، اسحاق بن عمار صیرفی، ابراهیم بن هاشم قمی، احمد بن محمد بن خالد برقی، ابوحمزة ثمالی، جابر بن یزید جعفی، حریر بن عبدالله سجستانی، سعد بن عبدالله اشعری، علی بن مهزیار، محمد بن ابی عمیر، محمد بن سنان، احمد بن محمد بن عیسی الأشعری، حماد بن عیسی و

ویژگیهای نوادر

۱. بیشتر کتابهای نوادر فاقد با بپندی است؛
۲. دستهای از کتابهای نوادر دربردارندۀ احادیث غیرمشهور هستند؛
۳. دستهای از این کتابها شامل احکام غیرمتداول و استثنایی است؛
۴. به نظر می رسد کتابهای نوادر بیشتر شامل احادیث فقهی بود هاند.

معرفی کتاب نوادر احمد بن محمد بن عیسی اشعری

مؤلف

هویت: ابوجعفر احمد بن محمد بن عیسی الاشعری القمی از دانشمندان بزرگ قرن سوم و از مشاهیر نامدار شهر مقدس قم است.

طبقه: او از یاران وفادار و راویان امامان بزرگوار، علی بن موسی الرضا، محمد بن علی الجواد و علی بن محمد الهادی (ع) است. وی دوران امام حسن عسکری و مدتی از غیبت صغری را نیز درک کرده است. وی تا سال ۲۷۴ یا ۲۸۰ هجری (سال وفات برقی) در قید حیات بوده است.

اعتبار: خاندان بزرگ و سرشناس اشعری و اجداد احمد بن محمد همگی از یاران امامان شیعه و معتمدین مردم شیخ قم و در شهر مقدس قم بوده اند. شیخ طوسی او را استاد و بزرگ قمی ها شمرده و گفته است. پدر احمد، محمد بن عیسی است که او نیز استاد و شیخ قمی ها بوده و تاریخ نویسان از هیبت و جلالت او حتی در نزد مردم و پادشاه گزارش داد هاند. او از یاران امام رضا و امام جواد (ع) بوده است.

شخصیت علمی: احمد بن عیسی در عصر خویش بزرگ ترین عالم شهر قم بود و دیگر عالمان و فقیهان این شهر در رتبه های پس از او به شمار می رفتند. حساسیت او در نقل حدیث و دقت در گزینش عالمان زبانزد همگان بود. او را یگانه عالم بصیر، فرزانه دوران، چهره سرشناس و فقیه آن دیار خواند هاند. وی کتابهای بسیاری نگاشته و نامش در اسناد ۲۲۹۰ حدیث از احادیث کتابهای چهارگانه شیعه به چشم می خورد او معتقد بود که نباید از راویان ضعیف حدیث نقل کرد؛ از این رو احمد بن محمد بن خالد برقی را به همین اتهام از قم اخراج کرد، اما پس از چندی از کرده خویش پشیمان شد و او را به قم بازگرداند و از او عذرخواهی نمود. اشعری برای جبران اشتباهش در تشییع جنازه برقی با سر و پای برهنه شرکت کرد.

کتاب

نام کتاب: نام اصلی این کتاب النوادر است، ولی علامه مجلسی از آن با عنوان «اصل» یاد کرده است.

جایگاه کتاب: این کتاب به سبب شهرت و جلالت مؤلف همواره مورد توجه مؤلفان بزرگ شیعه بوده است و به آن استناد کرده اند.

سبک: کتاب نوادر ۴۵۶ روایت دارد که در ۳۷ باب تنظیم شده است.

محتو: تمامی احادیث کتاب نوادر فقهی است و در موضوعاتی چون روزه، نذر، قَسَم، حج، کفّارات، نکاح، مکاتب، دیات و حدود گرد آمده است.

جلسه چهارم

آشنایی با سبکهای تک نگاری و تفسیر روایی

ه) تک نگاری

با گذشت زمان تعداد صاحبان اصول بیشتر شد و گسترش اصل نویسی به عنوان یک پدیده علمی نوظهور از ابتدای قرن دوم رو به فزونی نهاد. این گسترش مرهون اسباب گوناگونی است که از آن میان می توان به آزاد شدن تدوین حدیث از سوی حکومت، آزادی امامان شیعه در بیان احادیث و اوج گرفتن اختلافات داخلی (درگیریهای بن یعباس و بن یامیه) اشاره نمود. این گسترش اصل نویسی سبب شد تا صاحبان اصول به ابتکارهای مختلفی در نحوه ارائه نگارشها بپردازند.

گام نخست

محدثان و راویان بر اساس استعداد، ذوق و سلیقه های شخصی به گردآوری موضوعی احادیث پرداختند. آنان روایاتی را که از همگونی و هم نوایی ویژه ای در یک موضوع (اصلی یا فرعی) برخوردار بود، در یک مجموعه گردآوردند. این تألیفات را که معمولاً از یک جلد کتاب فراتر نمی رود «تک نگاری موضوعی» گویند. در این مرحله راویان تنها اهتمامشان حفظ حدیث نبود بلکه پا فراتر نهاده و می کوشیدند تا مخاطبان خویش را در یک موضوع اقناع و گاه او را از مراجعه به دیگر کتابها مستغنی کنند. بسیاری از تک نگاریهای مهم در یکی از این سه موضوع شکل گرفته اند:

۱. فقه

۲. اخلاق و آداب

۳. کلام و عقاید.

۱. تک نگاریهای فقهی

با درگذشت صحابه و تابعین، نیاز مسلمانان به عالمان فقه پی جویی از مسائل شرعی آشکارتر گردید. از این رو بسیاری از کسانی که بهره ای، هر چند جزئی، از فقه داشتند به عنوان مرجعی برای مسلمانان مطرح شدند. در طول قرن دوم هجری، بسیاری از مشربهای فقهی و کلامی شیعه و سنی پدیدار گردید. شیعیان به جهت ارتباط همیشگی خویش با امامان، از فقه غنی و پویایی برخوردار بودند اما سنیان بیشتر به دنبال اصحاب رأی و قیاس و یا اصحاب نقل و حدیث بودند

در عصر صادقین (ع) مدینه مرکز علوم اسلامی و به ویژه فقه گردیده بود و این همه مرهون تلاشهای علمی صادقین (ع) است. در دوران امام رضا (ع) تلاشهای فقها به اوج خود رسید.

۲. تک نگاریهای اخلاقی

بیان گفتارهای اخلاقی و موعظه ای از سوی معصومان در طول دوران حضور کاملاً آشکار است. پیامبر اکرم (ص) در میان مردمانی به رسالت پرانگیخته شد که از فرهنگ اجتماعی، اخلاق و آداب بهره چندان نبرده بودند. آن حضرت به عنوان بزرگ معلم اخلاق به آموزش و پرورش مردمان تندخوی عربستان پرداخت. و امروزه بخش مهمی از میراث حدیث نبوی در موضوع اخلاق و آداب است. توجه امامان به ضرورت بازسازی معنوی شیعه، سبب گردید تا احادیث اخلاقی در تمام دوران حضور صادر شود.

شماری از عناوین تک نگاریها در کتابهای منبع شناسی چنین است:

الف) الآداب

ب) الزهد

ج) المؤمن

دیگر عناوین

عناوین مربوط با تک نگاریهای اخلاقی بسیار زیاد است که معمولاً در راستای تمامی عناوین مثبت و ممدوح یک کتاب روایی شکل گرفته است.

معرفی کتاب الزهد حسین بن سعید اهوازی

مؤلف

هویت: حسین بن سعید اهوازی از بزرگان قرن دوم و سوم هجری است. او در شمار اصحاب امام رضا، امام جواد و امام هادی (ع) است. وفات او را حدود سال ۲۷۵ هجری تخمین زده اند. حسین بن سعید محدثی سترگ، فقیهی بزرگ و نویسنده ای فرهیخته است که همگان بر وثاقت و عدالت او اتفاق دارند.

شخصیت علمی: حسین در کوفه و بغداد از محضر دانشمندان بزرگی چون احمد بن محمد بن ابی نصر البزنطی، حماد بن عیسی، صفوان بن یحیی، محمد بن ابی عمیر، محمد بن الفضیل، نصر بن سوید و ... حدیث و معارف دینی را آموخت. همچنین عالمان بزرگی نیز افتخار شاگردی او را دارند که معروف ترین ایشان عبارت اند از: ابراهیم بن هاشم، احمد بن محمد بن خالد برقی، حسین بن حسن بن ابان، سعد بن عبدالله، علی بن مهزیار و حسین بن سعید. سراسر عمر شریفش را در تدوین و نشر احادیث گهربار معصومان صرف کرد. بیشتر عمر او در کوفه و بغداد سپری شد و سپس همراه برادر دانشمندش راهی اهواز گردید.

تألیفات: حسین بن سعید (در کنار ابن ابی عمیر و یونس بن عبدالرحمان) با گردآوری سی کتاب در سی موضوع توانست جوامع نویسی را در سطح ابتدایی بنیان گزارد.

کتاب

نام کتاب: تمامی فهرست نگاران کتابی را با عنوان الزهد یا کتاب الزهد در کارنامه تألیفات حسین بن سعید یاد کرده اند.

موضوع: موضوع ابواب این کتاب، آداب معاشرت و اخلاق اجتماعی است.

اهمیت و اعتبار: کتابهای حسین بن سعید به حدی مشهور و مورد اعتبار بود که به عنوان معیار و میزان درستی دیگر کتابها به شمار می آمد.

سبک کتاب: با توجه به اینکه این کتاب از اصول اولیه شیعه است بنابراین از ویژگیهای اصول نیز برخوردار است:

۱. اسناد: تمامی احادیث با سند متصل حسین بن سعید به امامان معصوم می رسد.
۲. تبویب: کتاب فوق از باب بندی بسیار زیبا و مناسبی برخوردار است که به نظر می رسد این شیوه در قرن دوم کاملاً نوظهور بوده است. مؤلف در این کتاب ۳۹۲ حدیث را در بیست باب تنظیم نموده است.
۳. ارسال: تعداد احادیث مرسل و مرفوع کتاب الزهد بسیار اندک و ناچیز است.
۴. این کتاب فقط دربردارنده روایات معصومان (ع) است و به غیر از یک جمله کوتاه اعتقادی در دفاع از عصمت امام هیچ توضیح دیگری از مؤلف دیده نمی شود.

a) تک نگاریهای کلامی

از نیمه دوم قرن اول گروههای متعدد کلامی یکی پس از دیگری تولد یافتند. ظهور این گروهها معمولاً پس از حوادث و وقایع گوناگون رخ می داد. بیشتر فرقه ها انشعابات درون دینی یک گروه بود. این انشعابات در هر دو گرایش شیعی و سنی به چشم می خورد. از مذاهب کلامی سنیان مرجئه، معتزله، قدریه، خوارج و از مذاهب کلامی شیعیان کیسانیه، زیدیه، امامیه، فطحیه، واقفیه، اسماعیلیه و غالیان را می توان نام برد.

امامان به عنوان پرچمداران میدان اعتقادات با هرگونه افکار انحرافی به مبارزه پرداختند.

مبارزات ایشان همواره با چند روش انجام می شد:

۱- تبیین نقاط ضعف و انحراف مذاهب باطلگرا؛

۲- بیان استدلالهای پولادین برای اثبات اساس حق؛

۳- پرورش شاگردانی که توان بحث و مناظره با منحرفان را داشته باشند؛

۴- مناظره با سران مذاهب گوناگون.

راویان و محدثان هوشیار نیز فرصت را غنیمت شمرده و به ثبت و ضبط بیانات و مناظرات معصومان (ع) می پرداختند.

برخی عناوین مشترک در تک نگاریهای کلامی عبارت اند از کتابهایی با موضوعات اصول دین، کتابهای ردیه و

گفتنی است که معمولاً در کتابهای کلامی، غیر از روایات معصومان، توضیحات یا استدلالهایی نیز از جانب مؤلفان ارائه می شد و حتی بخشی از این کتابها صرفاً کلامی بود و بیانات معصومان را دربرداشت.

الف) کتابهایی در موضوعات اصول دین

۱- توحید

۲- عدل

۳- نبوت

۴- امامت

۵- معاد

ب) ردیه نویسی

بخشی از کتابهای کلامی شیعه به مناظراتی مربوط است که اصحاب با گروههای منحرف داشته اند. آنان گاه مناظرات معصومین (ع) و گاه مناظرات خود با افراد مذاهب گوناگون را در یک کتاب جمع می کردند. البته دانشمندانی چون مؤمن الطاق، هشام بن حکم و هشام بن سالم معمولاً در مناظرات خود از مشاوره با امام سود می جستند. این گونه کتابها به کتابهای ردیه شهرت دارد .

فصل دوم: عصر شکوفایی (قرون سوم تا پنجم)

الف) تفسیرهای روایی

قرآن و عترت دو ودیعه الهی و میراث گران بهای رسول خدا (ص) هستند. بسیاری از روایات نبوی بر هم سنگ بودن و پیوستگی همیشگی این دو راه هدایت تأکید کرده اند. ظهور این ارتباط دوگانه در معارف اسلامی سبب گردیده تا تعاملات شایانی را بین این دو مرجع اصلی شاهد باشیم .

مهم ترین کاربرد سنت تبیین و تفسیر معارف

قرآنی، آموزش شیوه های بهره وری از قرآن، تبیین قوانین و احکام قرآنی، بیان تأویلات و توضیح موارد فسخ، تشابه، اطلاعات و عمومات آیات الهی است. اگرچه فهم ظواهر قرآن و تفسیر آن برای مردم ممکن و میسر است، اما به نص صریح قرآن پیامبر نیز رسالتی در تبیین این کتاب دار د.

تعریف تفسیر مأثور

واژه اثر نزد شیعیان و سنّیان دارای معانی متفاوتی است. بسیاری از سنّیان معنای «اثر» را اعم از کلام پیامبر یا صحابه می دانند و بخشی از ایشان این واژه را در قول صحابه منحصر دانسته اند. حدیث در دیدگاه شیعه، تنها قول معصوم یا حکایت قول، فعل و تقریر معصوم (ع) است و واژگان «اثر، خبر و حدیث» در یک افق سیر کرده و چندان با یکدیگر متفاوت نیستند. بنابراین کلام

صحابه گرامی پیامبر خاتم و یاران معصومان، چنان که با تکیه بر دانسته ها و آموزه های اکتسابی ایشان باشد، حجیت نداشته و برای دسترسی به حقیقت قابل اعتماد نیست و آنچه برای شیعیان قابل اعتماد است فقط احادیث معصومان (ع) است.

در نگاه سنیان، تفسیر روایی مأثور عبارت است از احادیث پیامبر و سخنان صحابه و تابعان که در جهت تفسیر آیات قرآن بیان شده است.

در میان شیعه تا کنون تعاریف گوناگونی برای این اصطلاح ارائه شده است که بعضی از آنها یا با مبانی شیعه سازگار نیست و یا کاستیهای محسوسی دارد.

جامع ترین تعریفی را که در این باره می توان ارائه داد چنین است:

تفسیر روایی تفسیری است که دربردارنده مجموعه احادیثی در تبیین و توضیح آیات قرآنی است. این گونه احادیث می تواند بیانگر شأن نزول، چگونگی قرائت، تأویلات و تفسیر معانی آیات باشند.

جایگاه و پیشینه تفسیر روایی

گستره دراز دامن مفاهیم آیات قرآنی به تبیین و تفسیر معانی گوناگون آن نیازمند است. این کتاب آسمانی تاکنون به همت بسیاری از مفسران و عالمان فرهیخته فریقین تبیین شده و نگارش صدها کتاب تفسیر و مقاله های قرآن پژوهی دست رنج زحمات، تتبعات و تفکرات این خادمان وحی است.

مفسران شیوه تفسیری یکسانی را برگزیده اند. بعضی فقط برداشتهای حاصل از تعقل و اندیشه خود را تفسیر می دانند؛ دسته ای دیگر قرآن را با قرآن و گروهی نیز قرآن را به یاری سنت، تفسیر می کنند و البته گونه های تفسیری متعدد دیگری نیز وجود دارد.

تفاسیر روایی و اثری از نخستین تفاسیری است که پس از نزول وحی شکل گرفت و نخستین شیوه تفسیری کتاب خدا بود که به برکت معصومان (ع) آغاز و به همت راویان حفظ شد. در میان آثار بسیاری از راویان حدیث عناوینی به چشم می خورد که حاکی از تفاسیر مأثوری است که توسط آنان نگارش یافته است.

۱. تفسیر نبوی: از آیاتی که پیامبر اکرم را به تبیین و تفسیر قرآن مأمور کرده، دانسته می شود که تفسیر روایی از همان عصر نبوی آغاز شده است.

۲. تفسیر اهل بیت (ع): اهل بیت (ع) نیز با روایات تفسیری پیامبر را گزارش می کردند و یا از آن جهت که از علوم الهی آگاه بودند، خود به تفسیر قرآن می پرداختند.

۱- مصحف امام علی (ع)

۲- تفسیر ابوالجارود (منسوب به امام باقر (ع))

۳- تفسیر منسوب به امام صادق (ع):

۴- تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع):

۳. تفاسیر روایی محدثان: از قرن سوم تا پنجم نگارش احادیث تفسیری قوت و نظم بیشتری یافت. گذشته از تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) که در سالهای ۲۵۴ تا ۲۶۰ هجری نگارش یافته است، چهار تفسیر روایی نیز در این قرنها تدوین شده که تا کنون باقی مانده اند: تفسیر علی بن ابراهیم قمی، تفسیر فرات کوفی، تفسیر عیاشی، تفسیر نعمانی.

معرفی کتاب تفسیر عیاشی

مؤلف

هویت: ابونضر محمد بن مسعود عیاش سمرقندی، مشهور به عیاشی، از اهالی سمرقند است. وی محدث فقیه و متکلم بزرگ شیعه در قرن سوم و نیمه اول قرن چهارم هجری است.

طبقه: با بررسیهای رجالی رحلت او را حدود سال ۳۲۰ هجری تخمین زده اند و او را هم طبقه کلینی (م ۳۲۸ ه) دانسته اند؛ بنابراین او غیبت صغری (۳۲۹ ۲۶۰ ه) را درک کرده است.

اعتبار: کسی در جلالت و بزرگی عیاشی تشکیک نکرده است و تمامی نویسندگان رجال از او به نیکی یاد کرده اند؛

شخصیت علمی: علاقه مندی عیاشی به علوم اسلامی سبب شد که تمامی ارث رسیده از پدرش (سیصد هزار دینار) را در نشر معارف اسلامی هزینه کند؛ به گونه ای که گفته اند خانه اش مانند مسجد و مدرسه علمیه و مملو از نویسندگان، قاریان، محققان و طالبان علوم دینی شده بود. عیاشی در دو جلسه، که یکی برای عموم و دیگری برای خواص تشکیل می شد، به تدریس علوم اسلامی می پرداخت. عیاشی در فقه، حدیث، کلام، تفسیر، طب، نجوم، تاریخ، سیره و ... استاد بود و معمولاً در تمام این علوم کتابهایی را تألیف کرده است. تعداد تألیفات او نزدیک به دویست کتاب است که متأسفانه تنها بخشی از کتاب التفسیر او باقی مانده است.

کتاب

نام کتاب: فهرست نگاران این کتاب را التفسیر نامیده اند، ولی این اثر در گذر زمان به تفسیر عیاشی شهرت یافته است.

جایگاه کتاب: این کتاب، که قدمتی دیرینه دارد، از مصادر تفسیری شیعه و از مهم ترین ارکان تفاسیر روایی است. مفسران و محدثان بزرگی چون طبرسی، حر عاملی، مجلسی، فیض کاشانی و بحرانی به آن اعتماد کرده و روایات آن را گزارش کرده اند. **سبک:** این تفسیر به شیوه دیگر تفاسیر روایی روایاتی را برای تبیین و تفسیر هر آیه با سند خود عیاشی ذیل آن آیه، آورده است. عیاشی با این شیوه تمام قرآن را تفسیر کرده است، ولی روایات نسخه های به جا مانده تنها تا پایان سوره کهف را تفسیر کرده اند و این نشانگر از بین رفتن بقیه این کتاب ارزشمند است.

از سوی دیگر نسخه نویسان در نسخه برداری رعایت امانت نکرده و ضمن تلخیص کتاب، اسناد عیاشی را نیز حذف کرده اند. ایشان در ابتدای کتاب به این عمل خود اعتراف کرده و آن را در جهت اختصار و رعایت حال خوانندگان دانسته اند.

محتوا: عیاشی نخست در مقدمه ای کوتاه به ذکر احادیثی در فضیلت قرآن کریم، ترک روایت احادیث مخالف قرآن، مطالب مذکور در قرآن و لزوم مراجعه به ائمه اطهار (ع) درباره اعتقادات و آموزه های شیعی، به ویژه در فضائل اهل بیت (ع) و منقصت دشمنان ایشان، پرداخته است. بیشتر این روایات از امام باقر و امام صادق (ع) نقل شده است. در تفسیر عیاشی علاوه بر مطالب تفسیری و فقهی به مسائل کلامی نیز پرداخته شده است. البته به دلیل توجه مؤلف به آیات الاحکام، ویژگی فقهی این تفسیر بیشتر از دیگر تفاسیر کهن امامیه است.

جلسه پنجم

فقه مآثور و جوامع

ب) فقه مآثور (روایی)

فقه، در لغت به معنای فهم و دانستن و در اصطلاح به معنی علم و آگاهی به احکام شرعیه با تکیه بر دلایل استدلالی است. بنابراین فقیه کسی است که بتواند احکام فرعی را از اصول و مبانی استخراج و استنباط کند. دانش فقه از نخستین دانشهایی بود

که در حوزه علوم اسلامی نمایان شد. فهرست نگاران و فقها معتقدند این دانش از همان عصر پیامبر اکرم (ص) و توسط آن حضرت تأسیس شد و در دوران صادقین (ع) و پس از آن بالندگی خویش را تجربه کرد. کتاب علی (ع)، جامعه و کتاب علی بن ابی رافع از آغازین نگارشهای فقهی در تاریخ اسلام است.

دانشمندان علی بن ابی رافع را نخستین فردی می دانند که در دانش فقه کتابی مستقل تألیف کرده است. او از موالیان پیامبر خدا (ص) و از بهترین شیعیان امام علی (ع) بوده که نویسندگی بیت المال را بر عهده داشته است.

پیشینه فقه مآثور

بحثها و نگارشهای فقهی در عصر امامان بیشتر در محدوده روایات وارده در هر موضوع انجام می شد. البته بحثهای تحلیلی و اجتهادی نیز در دامنه بسیار محدودی انجام می گرفت که این گونه نگرش در فقه به دستور امامان (ع) پدیدار شد. امامان وظیفه خویش را بیشتر بیان اصول و قواعد کلی می دانستند و تفریع و استنتاج احکام جزئی را به عهده شاگردان فقیه خویش می گذاشتند. دهها و صدها عنوان از عناوین کتابهای پیروان امامان به ابواب فقهی مربوط است و به نظر می رسد که بیشتر آنها حدیثی و در شمار تک نگاریهای فقهی باشد.

فقه اثری

فقه مآثور محصولی از اجتهاد فقیه در حوزه بازکاوی روایات صحیح و حجیت دار است. شماری از فقیهان پیش از قرن پنجم هجری با بررسی اصول روایی شیعه و استخراج احادیث صحیح، آنها را در مجموعه ای گردآورده و به عنوان فتاوی خویش، که حاصل تلاش در تشخیص روایات سالم بود، به مقلدان و شیعیان ارائه می کردند.

این شیوه به دو صورت انجام می شد:

الف) غیر مستند

گروهی از کتابهای فقهی این دوران حاوی مجموعه ای از روایات غیر مستند است. نویسندگان این کتابها حتی از انتساب احادیث کتاب به معصومان نیز خودداری کرده و به ندرت حدیثی را با نام گوینده آن ذکر می کنند. اهتمام اصلی این دسته از فقیهان بر این بود که متن اصلی روایات کمتر تغییر کند و خواننده به راحتی با تکلیف خود آشنا شود. چنین و سبک ارائه این گونه نگارشها همانند رساله های عملیه است.

ب) مستند

دومین شیوه ای که طرفداران فقه مآثور پایه ریزی کردند گزینش تقطیع و ارائه احادیث وارده از امامان در هر موضوع بود. آنان با به کارگیری گونه ای از اجتهاد در دامنه روایات دسته ای از روایات را که صحیح و قابل اعتماد می دانستند با سند کامل یا با ذکر نام امام معصوم می نوشتند. عناوینی هم که برای بابها انتخاب می کردند به گونه ای بیانگر فتوا و نظر نهایی مؤلف تلقی می شد. کتابهای فروع کافی، من لا یحضره الفقیه، تهذیب الاحکام، الاستبصار، المحاسن، النوادر احمد بن محمد بن عیسی، دعائم الاسلام و ... در شمار کتابهای فقه مآثور مستند هستند. سرنوشت فقه مآثور با ظهور فقه استدلالی (تفریعی) در اوائل قرن پنجم، نگارش فقه مآثور به تدریج متوقف شد و با تلاش شیخ مفید و شاگردانش (سید مرتضی و شیخ طوسی) فقه استدلالی هر روز نهادینه تر گردید و تأثیر مستقیم فقه مآثور کم رنگ شد. بنابراین کتابهایی چون کافی بیشتر به عنوان یک کتاب مرجع شناخته شد و کمتر کسی آنها را کتابی صرفاً فقهی می دانست. البته این کتابها همگی به عنوان منابع روایی شیعه جاودان ماندند و فقها برای استدلالهای فقهی همیشه به روایات موجود در این کتابها نیازمندند.

معرفی کتاب دعائم الاسلام

مؤلف

هویت: ابوحنیفه نعمان بن محمد بن منصور مغربی تمیمی (۳۶۳ ۲۵۹ هـ) هم عصر با نواب خاصه در غیبت صغری و هم طبقه کلینی است.

شرایط سیاسی و فرهنگی: در قرن چهارم و پنجم هجری خلافت عباسی دچار ضعف و اضمحلال شد. در این زمان گروههای متعددی در ممالک اسلامی دست به شورش زدند و حکومتهای خودمختار گوناگونی را تشکیل دادند. به قدرت رسیدن آل بویه در ایران و فاطمیان در مصر سبب گردید تا شیعیان به را حتی بتوانند معارف شیعی را گسترش دهند و مدون نمایند. در سال ۲۹۷ هجری دولت فاطمی، که پیرو فرقه اسماعیلیه بود، در مصر و شمال آفریقا یک حکومت مستقل تشکیل داد. این حکومت بزرگ و مقتدر توانست تا سال ۵۶۷ هجری پایدار بماند. فاطمیان توانستند در دوران حکومت خویش فعالیتهای تبلیغی و فرهنگی بزرگ و خوبی را در جهان اسلام پایه گذاری کنند.

کتاب

نام کتاب: دعائم الإسلام ذکر الحلال و الحرام و القضا و الاحکام. این کتاب از معروفتترین آثار اسماعیلیه به شمار می رود.

انگیزه نگارش: مؤلف، کتاب را به درخواست خلیفه چهارم فاطمیان، المعز لدین الله، نگاشته تا قوانین مذهبی را به صورتی مدون گرد آورد؛ از این رو کتاب دعائم الاسلام تا پایان حکومت فاطمیان به عنوان کتاب قانون اسماعیلیه در سر اسر ممالک تحت نفوذ آنان توزیع و بدان عمل می شد.

اعتبار: دعائم الاسلام معتبرترین کتاب نزد اسماعیلیه است. آنها به مفاد این کتاب عمل می کنند و فتاوی خویش را در راستای آن صادر می کنند. محدثان گران قدر امامیه، نظیر علامه مجلسی، شیخ حر عاملی، محدث نوری و شیخ آقا بزرگ تهرانی، این کتاب را معتبر می دانند. در مقابل ایشان، فقهای امامیه علی رغم مطالعه و توجه به احادیث دعائم الاسلام در صدور فتوا، این اثر را قابل اعتماد و معتبر نمی دانند، زیرا احادیث آن همگی مرسل اند. به عنوان نمونه فقهای بزرگی چون صاحب جواهر، شیخ مرتضی انصاری، امام خمینی، و آیت الله خویی در کتابهای فقهی خویش به مفاد این کتاب توجه داشت هاند، ولی هیچ گاه به روایات آن استناد نکرده اند.

سبک: دعائم الاسلام از کتابهای فقه مأثور به شمار می رود؛ بنابراین یک دوره کامل فقه را از روایات معصومان گردآورده است. مؤلف، کتاب خود را در دو بخش عبادات و معاملات تنظیم کرده است. در بخش عبادات هفت رکن اعتقادات شیعه اسماعیلیه را در هشت کتاب بیان کرده است. در بخش دوم که به معاملات مربوط است موضوعات دیگر فقهی را در ۲۵

کتاب تدوین کرده است که با کتاب البیوع (خرید و فروشها) آغاز و با کتاب آداب القضاء پایان می یابد.

ویژگیهای سبکی دعائم الاسلام:

- ۱- هر کتاب دارای چند فصل است که عنوان فصلها معمولاً با پیشوند «... ذِکْرُ» آمده است.
- ۲- فصلها معمولاً با آیه ای مرتبط با عنوان فصل آغاز می شود.
- ۳- روایات آغاز هر فصل بیشتر سخن یا گزارشی از فعل پیامبر یا امیر المؤمنان (ع) است.
- ۴- گاهی استظهاراتی از آیات یا روایات توسط مؤلف بیان می شود.
- ۵- تمام روایات مندرج در دعائم الاسلام مرسل است و بخشی از آنها با عبارت «عن» و بخشی با عبارت «روینا» آمده است.
- ۶- مؤلف چون از عالمان فرقه اسماعیلیه است فقط روایات امامان پیش از امام هفتم را گزارش کرده است.
- ۷- بیشتر روایات از امام صادق (ع) گزارش شده است.

ج) جوامع

«جامع» جوامع جمع، به معنای جمع کننده است و در دانش سبک شناسی تعریف ویژه ای در میان شیعیان و سنیان دارد.

تعریف

جامع حدیثی در شیعه به تألیفاتی گفته می شود که مؤلف آن بر اساس نیاز زمان روایات را از کتابهای پیشینیان در عناوین متعدد گردآوری و تنظیم کند. تعداد و موضوعات بابهای کتابهای جوامع از ضابطه ای ویژه برخوردار نیست.

در قرنهای اول و دوم بیشتر کتابهای حدیثی شکلی بی پیرایه و اولیه داشتند. تمامی سبک های یاد شده در بخش اول با ظاهری بسیار ساده به مخاطبان عرضه می شدند. تنها در اواخر قرن دوم نگارشهای موضوعی پدیدار شد که نسبت به نگارشهای پیشین از تکاملی نسبی برخوردار بود.

در قرن سوم محدثان بزرگ شیعه تصمیم گرفتند نگارشهای پیشین را تکمیل و در ظاهری جدید و پیشرفته ارائه کنند. آنها اصلها را در کنار هم قرار دادند و با موضوع بندی و تبویب مناسب سعی کردند بر غنای کمی و کیفی کتابها بیفزایند. پیش از آن شمار احادیث یک کتاب چند ده عدد بیشتر نبود، اما در این مرحله کتابهای تدوین شده مشتمل بر صدها و هزاران حدیث در موضوعات متعدد بود.

از قرن سوم تا پنجم نویسندگان جوامع با گزینشهای کیفی خویش از میان صدها اصل روایی، روایاتی را صحیح ارزیابی می کردند و آنها را گزینش و در موضوعات مناسب تنظیم می نمودند.

پیشینه جوامع

اگرچه جوامع اولیه در قرنهای سوم تا پنجم شکل گرفت، ولی پیش از این از زمان امام رضا (ع) نیز کارهای محدود و معدودی در این زمینه آغاز شده بود. به عنوان نمونه صفوان بن یحیی (م ۲۱۰ هـ) یونس بن عبدالرحمن و حسین بن سعید از بنیان گذاران جوامع به شمار می روند. همچنین بعضی از فقیهان معروف قرنهای سوم تا پنجم کتابهایی را با عنوان الجامع، الجامع فی الفقه، الجامع فی الحدیث و الجامع فی الحلال و الحرام نگاشته اند.

جوامع حدیثی شیعه بالندگی و رشد خود را در طول قرنهای سوم تا پنجم تجربه کرد. البته ریشه این تلاش علمی را باید در نیمه دوم قرن دوم هجری جستجو نمود.

جوامع اولیه

کتابهای چهارگانه شیعه مهم ترین جوامع اولیه هستند که در طی سالهای ۳۰۰ تا ۴۵۰ هجری نگارش یافته اند.

این کتابها عبارت اند از: الکافی، من لا یحضره الفقیه، تهذیب الاحکام و الاستبصار.

کتابهای فوق به کتب اربعه مشهور و در میان شیعیان از جایگاه رفیعی برخوردارند و به عنوان مهم ترین کتابهای حدیثی شناخته می شوند. اگرچه بعضی از دانشمندان، کتاب مدینه العلم شیخ صدوق را نیز به عنوان پنجمین کتاب معتبر و جامع شیعی می دانند، اما از آنجا که این اثر بزرگ به دست ما نرسیده است نمی توان آن را در شمار این مجموعه دانست.

از مهم ترین جوامع حدیثی قبل از کتب اربعه کتاب المحاسن احمد بن محمد برقی (م ۲۷۴ یا ۲۸۰ هـ) و کتاب النوادر احمد بن محمد بن عیسی الاشعری است.

سبک شناسی تطبیقی جوامع اولیه

الکافی: این کتاب تألیف ثقه الاسلام ابو جعفر محمد بن یعقوب کلینی رازی (م ۳۲۹ ه) است. تمامی دانشمندان رجال او را توثیق کرده اند. نام کتاب برگرفته از عبارت مؤلف در دیباچه است. این کتاب در هشت جلد تألیف شده است که دو جلد ابتدایی آن به اصول و مباحث کلی دین (عقل، جهل، توحید، علم و ...) و پنج جلد دیگر به احادیث فقهی اختصاص یافته است؛ جلد هشتم این کتاب، مشهور به روضه، نیز شامل مواعظ و مباحث متفرقه است. کتاب کافی، معتبرترین کتاب حدیثی شیعیان، شامل ۱۶۱۹۹ روایت است و در ۳۵ کتاب تنظیم شده است.

من لا یحضره الفقیه: تألیف ابوجعفر محمد بن علی بن بابویه قمی مشهور به شیخ صدوق است. او نویسنده ای توانا و زبردست است که توانسته نزدیک به ۳۰۰ کتاب و رساله را تدوین نماید. کتاب من لا یحضره الفقیه به عنوان خودآموز احکام و فقه، خواننده را در مسائل شرعی راهنمایی می کند. این کتاب ۴ جلد است که ۵۶۶ باب و ۵۹۲۰ حدیث دارد. تمامی روایات این کتاب فقهی است.

تهذیب الأحکام و الاستبصار: این دو کتاب تألیف ابوجعفر محمد بن حسن طوسی، معروف به شیخ طوسی، (م ۴۶۰ ه) است. مؤلف، تهذیب را در شرح کتاب المقنعه (کتاب فقهی استادش شیخ مفید) نگاشته و یک دوره فقه ماثور را در این کتاب بازسازی کرده است. شیخ طوسی نوشتن این کتاب را پیش از ۲۸ سالگی و در زمان حیات استادش آغاز کرده است. تهذیب الاحکام ۲۳ کتاب، ۳۱۲ باب و نزدیک به ۱۴۰۰۰ حدیث دارد که در ۱۰ جلد به چاپ رسیده است. شیخ طوسی کتاب استبصار را پس از تهذیب و به منظور جمع بین اخبار متعارض نوشته است. این کتاب ۹۱۵ باب و ۵۵۱۱ حدیث دارد که در ۴ جلد به چاپ رسیده است.

(الف) سبک شناسی روش کلینی

- ۱- تمامی احادیث کافی با سند متصل کلینی از معصومان روایت شده است و در آغاز هر روایت سندها یاد شده اند
- ۲- از ویژگیهای این کتاب فراگیر بودن ابواب آن نسبت به دیگر کتب اربعه است. چنان که از فروعات مسائل اعتقادی تا مسائل تاریخی و مواعظ گوناگون را در خود جای داده است.
- ۳- کلینی در آغاز هر باب نخست روایات صحیح تر را آورده و سپس به ترتیب، روایاتی را که در مرتبه پایین تر قرار گرفته اند ذکر کرده است.
- ۴- نزدیکی مؤلف به عصر حضور سبب شده است که تعداد واسطه ها در اسناد بسیار کم باشد و گاه تن ها سه واسطه تا معصومان به چشم بخورد.
- ۵- سند روایات کافی گاهی اوقات با عبارت «عده من أصحابنا» آغاز می شود. این عبارت جایگزین نام سه، چهار یا پنج نفر از اساتید کلینی است. این افراد مشخص و معلوم هستند و موجب ارسال روایت نمی شوند.
- ۶- تعلیق، در سند بعضی از روایات کافی وجود دارد؛ یعنی کلینی با اعتماد بر روایت سابق واسطه خود تا راوی اول یا بیشتر را نقل نمی کند.
- ۷- کلینی بخشی از روایاتی را که از ضعف در سند یا دلالت بر خوردار هستند ذیل عنوان نوادر بیان کرده است.
- ۸- اهتمام مؤلف بر این بوده است که متون غیر روایی را گزارش نکند؛ از این رو سخنان از غیرمعصوم در کافی اندک به چشم می خورد.

(ب) سبک شناسی روش صدوق

- ۱- شیخ صدوق این کتاب را به قصد نگارش یک دوره فقه و به درخواست یکی از عالمان هم عصرش تدوین کرده است؛ از این رو سبک آن به فقه ماثور نزدیک تر است تا یک کتاب صرفاً حدیثی.
- ۲- حذف اسناد در آغاز روایت و بیان آن در بخش پایانی کتاب (المشیخه) از ویژگیهای ابتکاری مؤلف است.

۳- بسیاری از روایات من لا یحضره الفقیه ۲۰۵۵ روایت از مجموع ۵۹۲۰ مرسل است.

۴- احادیث مرسل با عبارات «روی» یا «قال»: آغاز شده است.

۵- صدوق در آغاز کتاب این اطمینان را به خواننده می دهد که مدارک کتاب همگی بر گرفته از کتا بهای مرجع و اصول مشهوره و معتمد است و نام تعدادی از این منابع را هم بیان می کند.

۶- مؤلف در بسیاری از موارد حدیث را به صورت نقل به معنا می آورد و نص روایت را ذکر نمی کند.

ج) سبک شناسی مشترکات صدوق و کلینی

۱. اهتمام هر دو مؤلف بر این بوده است که احادیث مختلف و متعارض را نقل نکنند و تنها احادیثی را برگزینند که با آرای فقهی ایشان مطابق است.

۲. آنان بر این باورند که تمامی احادیث کتابهایشان صحیح است (صحیح عند القدا).

د) سبک شناسی روش طوسی در تهذیب

۱- در آغاز بیشتر فصلها عبارات مقنعه آورده شده است.

۲- شیخ طوسی بر خلاف کلینی و صدوق احادیث مخالف و متعارض را هم نقل م یکنند.

۳- مؤلف ابتدا احادیث موافق با نظر استادش شیخ مفید در مقنعه را بیان می کند و سپس احادیث مخالف آن و در پایان به جمع هر دو طایفه روایات می پردازد.

۴- چون کتاب مقنعه مشتمل بر تمامی مسائل فقه نبوده است، شیخ طوسی در پایان هر باب مسائل جدید را تحت عنوان «زیادات» آورده است.

۵- شیخ مانند کلینی بخشی از احادیث را با سند کامل آورده و بخش اندکی را ، اند صدوق ، بدون سند ذکر کرده است، ولی در بخش پایانی (مشيخه) اسناد و طرق خود را به اساتید خویش بیان کرده است.

ه) سبک شناسی روش طوسی در استبصار

این کتاب خلاصه ای از کتاب تهذیب الاحکام است . با این تفاوت که مؤلف در اینجا از آوردن عبارات مقنعه خودداری کرده و تنها بخشی از احادیث موافق را بیان نموده است، ولی روایات مخالف را معمولاً به طور کامل آورده و سعی کرده است به صورت متقن تر به رفع تعارض آنها بپردازد.

ویژگیهای کتابهای جامع

۱- دسترسی به احادیث مورد نظر آسان است (تسهیل در کار خوانندگان).

۲- بیشتر کتابهای جوامع شیعیان، فقهی است.

۳- جوامع ابواب و کتابهای متعددی در موضوعات گوناگون و مورد نیاز مسلمانان دارد.

۴- کتابهای جوامع معمولاً با باب طهارت آغاز و با باب دیات پایان می یابد.

۵- تعداد ابواب یا کتابهای جوامع معمولاً بین ۳۰ تا ۳۵ باب است.

۶- عناوین کوتاه، رسا و کاربردی از مشخصه های بیشتر کتابهای جوامع شیعه است.

جلسه ششم

آشنایی با سبکهای امالی، ادعیه و اعمال

د) امالی

امالی جمع اِماء به معنای مهلت دادن، پر کردن، خسته شدن و دیکته کردن است. واژه امالی در دانش سبک شناسی به سبک ویژه ای از کتابهای حدیثی شیعه و سنی گفته می شود.

تعریف امالی

وقتی که شیخ حدیث روایاتی را از کتاب مورد اعتماد یا از حافظه خویش در مجالس متعدد بر شاگردان املا کند و شاگردان این روایات را در کتابی جمع آوری کنند به آن امالی گویند. گاهی اساتید پس از گزارش یک حدیث به بررسی و ارزیابی آن روایت نیز می پردازند.

جایگاه

بسیاری از محدثین بزرگ شیعه و سنی برای شاگردان خود جلسات املای حدیث تشکیل می دادند. این جلسات در قرن چهارم و پنجم هجری از رونق ویژه ای برخوردار بود و حدیث پژوهان برای درک این مجالس از شهری به شهر دیگر سفر می کردند.

آداب ویژه: توجه علاقه مندان به حدیث سبب شده بود که این مجالس از آداب ویژه ای برخوردار شود؛ مثلاً سَنَیان معتقد بودند که برپایی این جلسات روزهای سه شنبه و جمعه مستحب است. یکی دیگر از این آداب این بود که هرگاه جمعیت جلسات املاء فزونی می یافت، به گونه ای که شیوایی و رسایی صدای مدرس از بین می رفت فردی، معروف به املاخوان، بر جای بلندی می نشست تا حاضران را ساکت کند و سخن مدرس را برای کسانی که دورتر نشسته بودند تکرار نماید. گاهی مجالس املاء آن قدر مورد استقبال مردم قرار می گرفت که به جای یک نفر، چند نفر وظیفه املاخوانی را بر عهده داشتند؛

اعتبار

امالی در قوت اعتبار و دوری از احتمال سهو و نسیان نظیر اصل است؛ به ویژه اگر املای شیخ از روی کتاب مصحح یا مستند او باشد و شاگردان بر حافظه وی اطمینان داشته باشند. گذشته از این، محدثان به شرح و تفسیر احادیث نیز می پرداختند.

کتابهای امالی معمولاً از استواری متن و نغزگویی مناسبی برخوردارند و اساتید حدیث سعی می کنند در گزینش حدیث، دقت ویژه ای نمایند.

پیشینه

علامه تهرانی در دائرة المعارف بزرگ کتاب شناسی شیعه، یعنی کتاب شریف الذریعه، می نویسد: نخستین املای حدیث از سوی پیامبر اکرم (ص) برای امام علی (ع) صورت گرفت و امام امالی پیامبر را به خط خود می نوشتند. پس از پیامبر (ص) نیز بسیاری از امامان احادیث و ادعیه را برای شاگردانشان املاء می کردند و آنها نیز به نگارش این متون مقدس می پرداختند. گزارشی از امام صادق (ع) نشان می دهد که معصومین شیعیان خود را به برپایی جلسات حدیث ترغیب می کردند. بدیهی است که بسیاری از این جلسات به املای احادیث می انجامید.

معروف ترین امالی ها

شیخ صدوق، شیخ مفید و شیخ طوسی هر یک مجالس حدیثی بسیاری داشتند که بخشی از آنها توسط شاگردانشان تدوین شده است و اکنون سه کتاب امالی (مجالس) این سه دانشمند بزرگ مهم ترین کتابهای امالی شیعیان است.

الف) الأمالی الصدوق

شیخ صدوق توانسته است در طی ۹۷ جلسه ۱۰۴۹ حدیث را برای طالبین حدیث املا کند. این مجالس غالباً در روزهای سه شنبه و جمعه هر هفته برپا می شده است. این جلسات بیشتر در ری، نیشابور و مشهد الرضا (ع) و بین ۱۸ رجب ۳۶۷ تا ۱۹ شعبان ۳۶۸ هجری دایر بوده است.

(ب) الأمالی المفید

در این کتاب ۴۲ مجلس از مجالس حدیثی شیخ مفید ثبت شده است، که مجموعاً ۳۸۷ حدیث در بردارد. بیشتر این مجالس در ماه های رمضان سالهای ۴۰۴ تا ۴۱۱ هجری برپا شده و در آغاز هر مجلس گزارش کوتاهی از تاریخ و گاهی هم از مکان جلسه ارائه شده است. تاریخ اولین جلسه، روز شنبه اول رمضان سال ۴۰۴ هجری است.

(ج) الأمالی سید مرتضی علم الهدی (م ۴۳۶ ه)

سید مرتضی، که از دانشمندان بزرگ قرن پنجم هجری است، در طول هشتاد جلسه مطالب نغزی را بر شاگردان خویش املا نموده است. حاصل این جلسات اکنون در کتاب امالی السید المرتضی فی التفسیر و الحدیث و الأدب در چهار جلد به چاپ رسیده است. بسیاری از این جلسات با مباحثی پیرامون قرائت و تفسیر آیات قرآن آغاز شده است.

نکته: تعدادی از امالی ها اساس احادیثی نبوده و بیشتر در موضوعاتی چون ادبیات، کلام و عقاید و حتی فقه تدوین شده است.

(د) امالی شیخ مفید، امالی شیخ طوسی

معرفی کتاب الأمالی الطوسی

کتاب شریف امالی حاصل سلسله جلسات حدیثی فقیه و محدث بزرگ شیعه، شیخ الطائفه، شیخ طوسی است. با توجه به معرفی این دانشمند گرانمایه در دیگر درسهای رشته علوم حدیث از تکرار مجدد آن خودداری می کنیم و به بررسی کتاب او می پردازیم.

نام کتاب: نام اصلی کتاب المجالس فی الأخبار است که نویسنده در دیگر کتابهایش به آن اشاره کرده است. اما بعدها

نام این اثر از سبک نگارشی آن پیروی نموده و به امالی مشهور شده است.

زمان و مکان نگارش: شیخ طوسی پس از حوادث دلخراش بغداد، در سال ۴۴۸ هجری به نجف اشرف هجرت کرد و تا پایان عمر شریف خود با تکی چند از طلاب و فرزندان در آن دیار زندگی کرد. او از ربیع الاول سال ۴۵۵ هجری تا ذی الحجه ۴۵۸ هجری ۴۶ مجلس حدیثی در نجف دایر کرد که در هر جلسه بین سه تا نود حدیث را برای شاگردانش املا فرموده است.

انتساب کتاب: شیخ طوسی در کتاب فهرست پس از معرفی خود و کتابهایش می نویسد: «و له کتاب ا لمجالس فی الأخبار» که اشاره به کتاب الأمالی است.

در انتساب این کتاب به پسر شیخ طوسی (ابو علی طوسی معروف به مفید ثانی) سخنان گوناگونی هست؛ بعضی بر این باورند که او تنها راوی جلسات پدر بوده است و دسته ای دیگر معتقدند نویسنده قسمت دوم از مجلس هجدهم به بعد امالی ابوعلی طوسی است. البته قرائن متعددی گویای آن است که کتاب اثر خود شیخ است.

سبک کتاب

سبک کلی این کتاب همان امالی است، ولی شیوه داخلی شیخ طوسی قابل بررسی است. امالی شیخ طوسی از دو قسمت تقریباً متفاوت تشکیل شده است؛ در قسمت اول، تعداد احادیث هر جلسه بسیار زیاد است که نشان می دهد جلسات آن طولانی و ممتد

بوده است. اما جلسات قسمت دوم معمولاً کوتاه بوده است؛ به طوری که در برخی از جلسات تنها سه یا چهار روایت املاء می شده است؛ درحالی که شیخ در جلسات بخش اول گاهی تا نود حدیث و بیشتر می خوانده و شاگردانش آن را می نگاشته اند.

سبک اسناد

شیخ طوسی در هر جلسه معمولاً احادیثی را که فقط از یکی از اساتیدش شنیده است روایت می کند و به موضوع حدیث کاری ندارد. بنابراین شیوه مؤلف تا حدودی با سبک جزء نویسی سنّیان همسان است. برخی از اساتید حدیث شیخ در این کتاب عبارت اند از: ابن غضائری، ابن شاذان قمی و ابن صلت اهوازی.

تعداد احادیث: بخش اول از ۱۸ جلسه و ۱۱۶۱ حدیث و بخش دوم از ۲۸ جلسه و ۳۷۶ حدیث تشکیل یافته است. مجموع

احادیث این امالی ۱۵۳۷ حدیث است.

پژوهشی جدید

از جمله مشکلات کتابهای امالی دشواریاب بودن احادیث آنها است؛ به گونه ای که خواننده نمی تواند احادیث دلخواه را با مراجعه به فهرست آنها بیاید و برای یافتن یک حدیث ناگزیر باید تمام مجالس حدیثی کتاب را از نظر بگذراند. اگرچه نرم افزارهای حدیثی دست یابی به احادیث را برای کاربران خویش آسان کرده اند، ولی این کتابها همچنان به فهرس فنی و نمایه های موضوعی نیازمندند. در سالهای اخیر آقای محمدجواد محمودی با انگیزه دسترسی آسان به احادیث امالی های سه گانه (صدوق، مفید و طوسی) سعی کرده است در این عرصه به خوانندگان کمک شایانی کند. ایشان با تنظیم موضوعی و ادغام این سه کتاب، کتاب جدیدی با عنوان ترتیب الأمالی پدید آورده است. ترتیب الأمالی در ده جلد در بر دارنده هر سه امالی بزرگ شیعه و شامل ۲۹۹۷ حدیث (بدون تکرار) است.

سرانجام امالی نویسی

پس از قرن پنجم هجری امالی نویسی در میان شیعیان از رونق افتاد و از این دوران آثار اندکی، نظیر امالی سید بن طاوس، را می شناسیم. در مقابل، سنّیان بیشتر امالیهای خویش را بعد از قرن پنجم هجری نگاشته اند. البته در سده های اخیر، امالی نویسی، به ویژه نزد امامیان، تداوم یافت و از برپایی مجالس بسیاری از مشایخ هر زمان آثاری بر جای مانده است.

رواج امالی در میان سنّیان

نگارشهای حدیثی در میان سنّیان یک سده پس از عصر نبوی آغاز گشت. بنابراین بیشترین مجموعه های حدیثی توسط حفاظ ایشان گرد آمد. روایت حدیث با تکیه بر حافظه محدثین نخستین جرقه های نگارشهای حدیثی و سبک امالی نگاری را پدید آورد. حفاظ بزرگ سنی از قرن سوم تا پنجم هجری بیشترین جلسات امالای حدیث را در مساجد جامع و مراکز علمی آن روز برپا کردند. اما پس از وفات حافظان حدیث این گونه جلسات نیز به تدریج فراموش شد. تا اینکه سیوطی پس از ابن حجر و در سال ۸۷۲ هجری جلسات املا را مجدداً در مصر راه اندازی کرد.

شمار کتابهای امالی سنّیان قابل توجه و تعداد جلسات نیز بسیار گوناگون است؛ مثلاً عبدالکریم بن محمد قزوینی رافعی (م ۶۲۳ ه) در سی جلسه، سی حدیث را، به تعداد کلمات سوره حمد، شرح و تبیین نموده است. و یا کسانی مانند ابی الفضل عبدالرحیم بن حسین عراقی (م ۸۰۶ ه) بیش از چهارصد جلسه و ابن حجر عسقلانی (م ۸۵۲ ه) بیش از هزار جلسه حدیث برپا کرده اند.

الأمالی المحاملی (م ۳۳۰ ه)

حسین بن اسماعیل بن محمد از علما و فقهای بزرگ اهل سنت در قرن چهارم هجری است. او شصت سال منصب قضاوت شهرهای کوفه و فارس را عهده دار بود و احادیث بسیاری نقل کرد. وجه تسمیه او به محاملی به این جهت بوده که بسیار مسافرت می کرده است. این کتاب، که از نخستین کتابهای امالی سنّیان است، حاصل املاهای محاملی برای شاگردان خویش است. او این احادیث را در ۲۵ جلسه حدیثی برای آنها قرائت کرده است.

جلسه هفتم

آشنایی با سبک ادعیه و اعمال

ه) ادعیه و اعمال

یکی از روشهای بسیار مهم اسلامی برای هدایت و تعلیم، القای پیام تربیت همه افراد جامعه و ایجاد مدرسه ای عام برای ساختن روح مردم روش تأثیرگذار و نفوذگر «دعا» است؛ یعنی «سخن گفتن با خدا» و «درخواست کردن از خدا». دعا اگرچه سخن گفتن و درد دل کردن با خداست، سخن گفتن با خود و جامعه نیز هست. دعا در اسلام، به جز دعاهای قرآنی که عین وحی است، بیان دیگری از آموزه های فرد ساز و جامعه پرداز وحی است؛ یعنی همان درسهای قرآنی است که خداوند مهربان به وسیله آیات آسمانی برای تربیت انسان فرستاده است. ادعیه خود شیوه ای از تفسیر قرآن کریم و شرح معارف آسمانی و یادآور تربیتهای قرآنی و تشریح آموزه های وحیانی اند.

پیامبر اکرم (ص) از آن جهت که قرآن بر او نازل گشته و خداوند علم قرآن را به او آموخته است می تواند از عهده این کار عظیم برآید. پس از پیامبر اکرم (ص) نیز کسانی می توانند این مشعل تربیت الهی را به دست گیرند که در مکتب پیامبر (ص) پرورش یافته باشند؛ بیشترین ادعیه مأثوره از امام علی، امام سجاد و امام صادق (ع) گزارش شده و مشهورترین مجموعه دعایی اهل بیت کتاب بی نظیر صحیفه سجادیه است.

بسیاری از علمای شیعه و سنّی نسبت به نگارش مجموعه هایی که حاوی ادعیه، اعمال مستحبی و ارتباط با خدا است همت گماشته اند. این مجموعه ها غالباً مأثور بوده و از جانب معصومین به دست ما رسیده اند. تعداد نگارشهای شیعیان در این سبک به مراتب بیشتر از سنّیان بوده و می توان ادعا کرد که آثار دعایی سنّیان کمتر از یک دهم آثار شیعیان است.

این گونه نگارشها مرهون ترغیب معصومان (علیهم السلام) بر اعمال مستحبی است.

صحیفه السجادیه، علی بن الحسین (ع)

این کتاب، که حاوی ۴۵ دعا و نیایش امام سجاد است، توسط یحیی بن زید به متوکل بن عمیر داده شده و او نیز نسخه خود را با نسخه امام صادق، که نوشته امام باقر است، مقابله کرده و هیچ تفاوتی در آن ندیده است. امام سجاد (ع) صحیفه را برای دو فرزندش زید و امام باقر (ع) املا کرده بودند.

صحیفه، که به زبور آل محمد مشهور است، از اولین مکتوبات شیعیان است که در قرن اول هجری نگاشته شده است. ظاهراً این کتاب در زمان صفویه و به همت مجلسی اول شهرت یافته است. او در خواب یا مکاشفه از امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) کتابی در زمینه دعا درخواست می کند و امام این کتاب را به او نشان می دهد. صحیفه مجموعه ای از معارف اسلامی است که با لطافت نیایش عجین گشته و کتابی است که می تواند همچون قرآن همواره با انسان همراه باشد.

صرف نظر از اتصال سند و سندیت انتساب صحیفه به امام سجاد (ع)، محتوای بسیار عالی و غنی آن، که حاوی الفاظ زیبا و رسا است، صدورش را برای ما یقینی می سازد.

تلاشهای این دوران

نویسندگان بی شماری در میانه قرنهای سوم تا پنجم کتابهایی در موضوع ادعیه و اعمال گرد آورده اند که بسیاری از آنها در جوامع اولیه ادغام گردیده و بخش اندکی نیز تا کنون باقی مانده است. مؤلفان کتابهای سی گانه (ثلاثین کتب) از جمله کسانی هستند که عنوان یکی از کتابهایشان کتاب الدعاء است.

دسته ای از مؤلفین نیز کتابهایی با عنوان ثواب الأعمال نگاشته اند: الحسین بن علی البزوفری، جعفر بن سلیمان القمی، سلمه بن الخطاب، علی بن احمد طبری، محمد بن عیسی بن عبید بن یقطین، محمد بن حسان رازی، شیخ صدوق، محمد بن الحسن بن عبدالله علوی، احمد بن محمد بن خالد برقی و محمد بن علی الأشعری.

معرفی کتاب مصباح المتهجد شیخ طوسی (م ۴۶۰ هـ)

کتاب مصباح المتهجد و سلاح المتعبد اثری معتبر و ارزشمند در سبک دعا و اعمال پسندیده است. این کتاب روایی نیز یکی از آثار ماندگار شیخ طوسی (۴۶۰ ۳۸۵ هـ) است.

ویژگیهای مصباح المتهجد

۱. مؤلف مدعی است که بسیاری از ادعیه مأثور در دیگر کتابهای فقهی اش را آورده است و در این کتاب سعی نموده تا دعاهایی را بیان کند که در کتب قبلی اش نیاورده است.
۲. مؤلف مدعی است که از ذکر دعاها طولانی و ملال آور در این مجموعه خودداری کرده است.
۳. در این کتاب مسائل مبتلا به فقهی به صورت بسیار مختصر بیان شده است که اگر کسی علاقه مند به در اختیار داشتن اطلاعاتی از فروع دین باشد این مجموعه او را یاری خواهد کرد.
۴. در این مجموعه مؤلف ابتدا در دو صفحه به بیان عبادات و اقسام آن پرداخته و در بابی با عنوان «طهارت» نام دارد، دعاها را مربوط «صلوة» دعاها را مربوط به وضو، تخلی، غسل و ... را آورده است.
۵. او در بخش دوم این کتاب دعاها را هفتگی، دعاها را ماهانه (رمضان، ذی الحجه، محرم، رجب، شعبان) و ... را آورده است. بخش سوم کتاب مصباح به عبادتهای سالیانه (عباداتی که در هر سال یک بار انجام می شود) اختصاص دارد.
۶. شیخ طوسی در بخش پایانی مسائل فقهی، که در لابه لای دعاها جایی نداشته، را در چند صفحه بیان کرده است.
۷. مصباح المتهجد در مجموع دربردارنده ۹۱۱ دعای متفاوت و متنوع است.
۸. شیخ طوسی با توجه به منش فقهی اش در این کتاب دعا نیز سعی کرده است کلیات مطالب فقهی را به صورت یک رساله عملیه بیان نماید.
۹. مؤلف عبارات شرعیه را بر سه قسم تقسیم کرده است:
 ۱. عبادات مخصوص بدن؛ مانند نماز و روزه؛
 ۲. عبادات مخصوص ثروت و دارایی؛ مانند زکات؛
 ۳. عبادات مشترک بدن و دارایی؛ مانند حج و جهاد.
۱۰. بیشتر دعاها را مصباح فاقد سند است. بخشی از دعاها نیز بدون نام گوینده آن آمده است.

اعتبار

کتاب مصباح المتهجد پس از تدوین به سرعت در میان شیعیان منتشر شد و مورد استقبال اندیشمندان، عالمان و عموم مؤل فین قرار گرفت. تدوین و تنظیم مناسب کتاب و اعتبار علمی مؤلف در شیوع این اثر مؤثر بود.

بعدها کتاب فوق به عنوان مهم ترین کتاب دعایی شیعه معروف شد و دیگر عالمان (مانند سید بن طاووس) نیز کتابهای بسیاری به شیوه این کتاب را تدوین کردند و دانشمندان بسیاری در پی تلخیص یا شرح مصباح المتهجد برآمدند که محدث نوری در خاتمه مستدرک الوسائل از آنها نام برده است.

سرانجام ادعیه و اعمال نویسی

پس از قرن پنجم نیز نگارشهای ادعیه توسط بعضی از دانشمندان شیعه دنبال شد. سرآمد این افراد در دوران رکود و فترت نگارشهای حدیثی، سید رضی الدین ابوالقاسم علی بن موسی بن طاووس (م ۶۶۴ ه) است که با تدوین حدود شصت اثر علمی حدیثی، که بیشتر آنها در موضوع ادعیه و اعمال هستند، نامی جاویدان از خود به یادگار گذاشت.

سید بن طاووس (۶۶۴ ۵۸۹ ه)، پیشتاز ادعیه نگاران

سید علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن طاووس از بزرگان امامیه در قرن هفتم هجری است که در جلالت و منزلت و صفای سیرت کم نظیر است. او در ۱۵ محرم سال ۵۸۹ هجری در حله چشم به جهان گشود. در جوانی از مجالس درس جدش جناب ورام و پدرش سید موسی بهره های علمی فراوان برد. او در سال ۶۲۵ هجری راهی شهر بغداد شد و حدود ۱۵ سال، در روزگار حکومت عباسیان، در آنجا زیست. در اواخر حکومت مستنصر (۳۶ خلیفه عباسی) به حله بازگشت و بعد از آن در نجف و سپس در کربلا و کاظمین اقامت گزید. وی در سال ۶۵۲ هجری بنا بر مصالحی به بغداد بازگشت. جایگاه علمی و فضیلت و زهد و عبادت و پارسایی او فراتر از آن است که به یاد کردن نیازمند باشد. اوهمچنین شاعر، ادیب و سخنوری بلیغ بود. سید بن طاووس به سبب در اختیار داشتن اصول اولیه، کتابها و روایات شیعه و کتابخان های بسیار بزرگ و مشهور توانست آثار علمی فراوانی را خلق کند.

ابن طاووس در صبح دوشنبه پنجم ذیقعدة سال ۶۴۴ هجری، در بغداد وفات یافت و به آرزوی خویش یعنی دفن شدن در نجف دست یافت.

آثار دعایی سید بن طاووس

اتان کلبرگ با پژوهشی نسبتاً کامل در کتابهای تراجم، فهراس و همچنین مجموعه آثار سید بن طاووس توانسته است نام ۵۹ کتاب او را با مشخصات اجمالی آنها کشف کند. بعضی از آثار سید بن طاووس در سبک ادعیه و اعمال عبارتند از:

۱. الأمان من اخطار الأسفار و الزمان: این کتاب درباره امور متفرقه مربوط به سفر است.
۲. الدروع الواقیه من الأخطار فیما یعمل مثلها فی کل شهر علی التکرار: مشتمل بر دعاهایی است که در هر ماه تکرار می شود و اعمال پسندیده ای که انجام آن در هر ماه شایسته است.
۳. فلاح السائل و شجاع المسائل فی عمل الیوم و اللیل: در این کتاب اعمال مستحبی و دعاهای شبان هر روز را گرد آورده است.
۴. فتح الأبواب بین ذوی الألباب: شیوه های استفاده از استخاره را برای خوانندگان بیان می کند
۵. اغاثة الداعی و اعانة الساعی: به عنوان کتابی توصیف شده است که مشتمل بر دعاهایی با اشای حضرت مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف) است، این کتاب به دست ما نرسیده است.
- ۶ و ۷. الاقبال بالأعمال الحسنة فیما یعمل مرة فی السنة/ مضمار السبق فی میدان الصدق: مؤلف سعی کرده تا اعمال و ادعیه ای که حداقل یک بار در سال انجام می شود را در این کتاب جمع آوری کند.

۸. جمال الأسبوع : در بخش اول ادعیه مربوط به روزهای هر هفته گرد آمده است . در بخش دوم ، که قسمت عمده کتاب را شامل می شود، مجموعه ادعیه و اعمال شب و روز جمعه را به خوانندگان می آموزد.

۹. مسالك المحتاج إلى معرفة مناسك الحجّاج : این کتاب، که متأسفانه به دست ما نرسیده است، در بر دارنده ادعیه و اعمال حج بوده است.

۱۰. مهج الدعوات : در این کتاب به ترتیب حرزهای پیامبر و ائمه (ع)، اذکار قنوت ائمه طاهرين (ع)، ادعیه پیامبر و اهل بیت در مواقع سخت و گوناگون، مثل دعاهاى پیامبر (ص) در روز جنگ بدر ، حنین و دعای امام علی (ع) در روزهای جنگهای سه گانه ایشان ، و دعاهاى موسوم به تعوذ و عوذۀ (از دعاهاىی که برای سلامتی بیماران سفارش شده است) را آورده است .

۱۱. المهمات و التتمات: عنوان مجموعه ای از کتابهای دعایی سید است که به انگیزه تهیه متمم مصباح المتهجد شیخ طوسی تدوین کرده است . او این نظریه را در این کتاب فلاح السائل طرح ریزی کرده است . سید بن طاووس هشت اثر دعایی خود را، که پیش تر در ده جلد نگاشته بود ، المهمات نامیده و این مجموعه را متمم مصباح المتهجد دانسته است که البته با تنظیم موضوعات شیخ طوسی هم افق است.

ویژگیهای سبکی آثار سید

از ویژگیهای سبکی ابن طاووس این است که معمولاً متن روایات را بدون هیچ تصرفی (نقل به معنا) می آورد. البته در میان ادعیه، دعاهاى غیر مأثور نیز بسیار دیده می شود که گاهی خود تصریح می کند که این دعا را خودم ساخته ام و از آن هم بهره ها برده ام. جملات توضیحی ، توصیفی و موعظه ای متنوعی نیز در آثار دعایی او به چشم می خورد. او در مزارنویسی و تک نگاری نیز آثاری خلق کرده است.

پس از سید بن طاووس

به غیر از سید بن طاووس دانشمندان دیگری نیز به تألیف کتابهای دعایی روی آورده اند . در میانه سده های ششم تا دهم هجری افرادی چون قطب الدین راوندی (م ۵۷۳ ه)، نویسنده کتاب الدعوات، کتابهایی را به این سبک تدوین کرده اند. آنچه در این دوران اهمیت دارد تألیف چند اثر به زبان فارسی است . کتاب نهضة الزاهد و نهضة العابد از نویسندگان ناشناخته و کتاب ذخیره الآخرة ، تألیف علی بن محمد بن عبدالصمد سبزواری (قرن ششم)، از کتابهایی هستند که به زبان فارسی نگاشته شده اند. از پیشتازان این سبک در قرنهای بعدی ابراهیم بن علی کفعمی (م ۹۰۰ ه) است که با تألیف کتابهای المصباح، البلد الامین و الجنة الواقیه (مختصر مصباح) خدمت شایانی به جامعه علمی شیعه کرد.

الصحيفة المهدیه (یا التحفة المهدیه) نیز نام کتابی است که دعاهاى امام مهدی (عجل الله تعالى فرجه الشريف) را جمع آوری کرده است . این کتاب در عصر صفویه توسط ملا ابراهیم ، فرزند ملا محسن فیض کاشانی، تألیف شده است.

فعالیتهاى دعایی معاصر

در عصر حاضر دانشمندانی نظیر محدث نوری و شاگرد توانایش شیخ عباس قمی خدمات ارزنده ای به دانش حدیث و ادعیه نموده اند. محدث قمی (۱۲۹۴ ه ۱۲۵۹ ه) با تدوین کتابهایی نظیر وقایع الایام و مفاتیح الجنان در سبک ادعیه و اعمال توانسته است مخاطبان بسیاری را به این اعمال خداپسندانه ترغیب نماید .

در سالهای اخیر نیز، آقای جواد قیومی با گردآوری ادعیه هر امام در مجلدی ویژه سعی کرده اند دعاهاى امامان را به صورتی سنگونه از یکدیگر تفکیک کنند . برخی از آثار ایشان عبارت است از : صحیفه امام علی (ع)، صحیفه امام باقر (ع)، صحیفه امام کاظم (ع)، صحیفه امام جواد (ع)، صحیفه امام هادی (ع) ، صحیفه امام مهدی (عجل الله تعالى فرجه الشريف) و

علامه سید محسن امین هم با نگارش مفاتیح الجنات در دو جلد، اثری در موضوع ادعیه و اعمال از خود به یادگار گذاشته است. کتابهای مفاتیح نوین از آیت الله مکارم شیرازی و المصباح المنیر از آیت الله مشکینی نیز آثاری سودمند در عرصه ادعیه، زیارات و مناجات به زبان فارسی هستند. در این میان بایسته است به آثار حدیثی ارزشمند جناب آقای ری شهری در موضوع ادعیه و اعمال اشاره کنیم.

جلسه هشتم

آشنایی با سبکهای مزارنویسی، سیره نگاری و تاریخ نویسی

و) مزارنویسی

زیارت یعنی ملاقات و دیدار. آموزه های روایی شیعیان، برخلاف پندار اهل سنت، مردم را به زیارت اهل قبور ترغیب می کند. بر پایه سفارشهای پیشوایان دینی، یکی از مکانهای استجابت دعا در کنار قبور پدر و مادر، آرامگاه صالحان و به ویژه مزارها و حرمهای مطهر پیامبران و دیگر معصومان (ع) است.

اهل بیت (ع) جایگاه و ارزش زیارت، آداب آن و زیارت نامه های گوناگونی را به پیروان خویش آموخته اند. برای نمونه پیامبر اکرم (ص) فرموده اند: هر که به زیارت من بیاید در روز قیامت شفیع او خواهم بود. در گزارشهای بسیاری به منزلت زیارت امام حسین (ع)، چگونگی آن و ارزش سرزمین کربلا توجه ویژه ای شده است. معصومین در پاره ای از گزارشها زیارت نامه هایی را به شاگردانشان آموخته اند تا با همان عبارات ایشان را زیارت کنند. زیارتهای جامعه کبیره، امین الله و عاشورا از این گونه زیارتهای هستند. فزونی روایات مرتبط با زیارت ائمه سبب گردید که گروهی از نویسندگان روایات مربوط به فضایل زیارت و آداب آن و نیز زیارت نامه های اهل بیت (ع) را در کتابی مستقل گرد آورند.

کتابهایی که به این شیوه نگاشته شده اند، مزار نامیده می شوند.

سبک مزار نویسی از شیوه های اختصاصی شیعیان و برگرفته از مبانی اعتقادی امامیه نسبت به امامان (ع) است. در کتابهای فهرس نجاشی، شیخ طوسی، منتجب الدین و ابن شهر آشوب عناوینی دیده می شود که بیانگر توجه عالمان شیعی به این

سبک نگارشی است. اگر چه این سبک تا دوران معاصر هم ادامه یافته، ولی بیشترین نگارشها مربوط به قرنهای سوم تا پنجم هجری است. در این گونه نگارشی، علاوه بر نقل روایات مربوط به فضایل زیارات معصومان، آداب زیارت و زیارت نامه های مأثور نیز گزارش شده است.

از میان شیعیان بیشترین نگارشهای ادعیه و مزار به سید بن طاووس (م ۶۴۴ ه) مربوط است. او با دیدهای مختلف و عنایت به تفکیک مناسب، کتب ادعیه بسیاری را برای ما به یادگار گذاشته است.

بعضی از مهم ترین کتابهایی که تا کنون به سبک مزارنویسی تدوین شده عبارت است از:

۱. کامل الزیارات، اثر جعفر بن محمد بن قولویه (م ۳۶۷ ه)؛
۲. الدعاء و المزار، اثر شیخ صدوق (م ۳۸۱ ه)؛
۳. المزار (المزار الصغیر یا مناسک المزار)، اثر شیخ مفید (م ۴۱۳ ه)؛
۴. فضل زیارة الحسین، اثر محمد بن علی الشجری م ۴۴۵ ه)؛
۵. المزار، اثر محمد بن المشهدی (م ۶۱۰ ه)؛
۶. مصباح الزائر، اثر سید بن طاووس (م ۶۶۴ ه)؛
۷. المزار، اثر شهید اول (م ۷۸۶ ه).

در میان نویسندگان متأخر علامه محمدباقر مجلسی با اختصاص دادن سه جلد از بحار الانوار و تألیفات مستقل دیگری به همین سبک از پیشگامان این شیوه به شمار می رود. علامه مجلسی، کتاب تحفه الزائر را در سال ۱۰۸۱ هجری در دوازده باب و به زبان فارسی برای استفاده عموم تنظیم کرد. بعدها سید عبدالله بن محمدرضا شبر (م ۱۲۴۲ ه) همین کتاب را برای استفاده عرب زبانان از فارسی به عربی برگرداند.

در عصر حاضر نیز محدث نوری (م ۱۳۲۰ ه) و شاگرد برومندش شیخ عباس قمی (م ۱۳۵۹ ه) تلاشهای ارزشمندی را در این زمینه انجام داده اند.

اکنون با معتبرترین کتاب مزار، که از قرن چهارم هجری به یادگار مانده است، آشنا می شویم:

معرفی کتاب کامل الزیارات

نویسنده این کتاب از علمای جلیل القدر شیعی و معاصر با کلینی است و بزرگان ی چون شیخ مفید، افتخارشاگردی او را دارند. او کتابهای متعددی تدوین کرده است که همگی بر گرفته از اصول اولیه یا روایات متصل و با اسناد خویش است.

مؤلف: ابوالقاسم جعفر بن محمد بن قولویه قمی، مشهور به اب ن قولویه از عالمان برجسته و مشهور در قرن چهارم هجری است. خاندان و فرزندان وی همگی از دانشمندان و علاق همدان به دانش بوده اند. شیخ طوسی در الرجال سال وفات او را ۳۶۷ هجری دانسته است.

وثاقت: دانشمندان رجال، مانند شیخ طوسی و نجاشی، او را شخصیتی مورد اطمینان و از بزرگان حدیث و فقه و از ثقات اصحاب شیعه معرفی کرده اند.

دانش و فضیلت: ابن قولویه فقیهی وارسته و محدثی فهیم و والامقام است. هیچ یک از بزرگان شیعه در منزلت علمی و جلالت اخلاقی وی تشکیک نکرده است. او از محضر دهها دانشمند بزرگ، چون احمد بن ادریس اشعری، علی بن حاتم بن ابی حاتم، علی بن الحسین بن بابویه، محمد بن عبدالله بن جعفر الحمیری، ثقة الاسلام کلینی و پدر و برادر خود ... استفاده های

علمی فراوانی برده و شاگردانی چون شیخ مفید تربیت کرده است. ابن قولویه سی سال آخر عمر خود را برای تعلیم و تربیت به بغداد سفر کرد و در مراکز علمی آن شهر به تدریس پرداخت. همچنین وی به مصر هم سفر کرد و کسانی چون محمد بن سلیم صابونی در آن دیار از محضر وی بهره بردند. تألیفات او را به تعداد ابواب فقهی دانسته اند. فهرست اسامی کتابهای فقهی و غیرفقهی او در کتاب الرجال نجاشی ضبط شده است.

نام کتاب: فهرس نگاران از این کتاب با اسامی الزیارات، ۳۲۷ جامع الزیارات، ۳۲۸ المزار ۳۲۹ و جامع الزیارة یاد کرده اند، ولی نام مشهور آن کامل الزیارات است.

موضوع: کتاب کامل الزیارات مجموعه ای ارزشمند از روایات معصومین (ع) در مورد ثواب، فضیلت، آثار و شیوة زیارت معصومان (ع) است. ابن قولویه زیارت نامه های وارده از معصومین را نیز در این کتاب گرد آورده است. بیشتر احادیث این کتاب به فضیلت و آداب زیارت و زیارت نامه های امام حسین (ع) اختصاص یافته است.

سبک شناسی:

۱. کامل الزیارات ۱۰۸ باب و ۸۴۳ روایت دارد.
۲. شیوة مؤلف بیان احادیث با سند کامل و متصل است و فقط اسناد بعضی از احادیث مرسل است.
۳. مؤلف سعی کرده است روایاتی را در فضل زیارات تمامی معصومان ذکر و یا زیارت نامه های مأثور ایشان را تدوین کند.

۴. به نظر می‌رسد که ابن قولویه به ائمه مدفون در عراق بیشتر توجه داشته است، چراکه احادیث مربوط به ایشان از دیگر معصومان بیشتر است.

۵. فضایل زیارات همه معصومان در این کتاب جمع آوری شده است.

۶. شیوه کلی این کتاب بر اساس سبک مزار نویسی است.

ز) سیره نگاری و تاریخ نویسی

تاریخ در لغت به معنای تعیین زمان رویدادهاست. اگر چه این واژه در قرآن و حدیث به کار نرفته است، ولی بسیاری از آیات و احادیث در راستای همین معنا به سرگذشت‌های اقوام، پیامبران و پیشوایان پیشین پرداخته‌اند. اعراب جاهلی نیز تاریخ گذشتگان را با نام ایام العرب و به صورت شفاهی به فرزندان خویش می‌آموختند. با ظهور اسلام و آغاز رسالت پیامبر اکرم (ص)، توجه به تاریخ، سیره و جنگ‌های آن حضرت برای مسلمانان اهمیت پیدا کرد. چنانچه در بیانات امامان نیز ترغیب به مطالعه و تفکر در احوال پیشینیان دیده می‌شود. این تأکیدها سبب شد که نگارش‌های تاریخی در میان مسلمانان آغاز و به تدریج شکوفا گردد.

تاریخ نگاری گزارشی

اولین نمونه‌های تاریخ نگاری در اسلام، آثاری است که بر محور شرح سیره و زندگانی پیامبر اسلام تألیف شده و در تدوین آن اصول علم حدیث رعایت شده است. این نوع تاریخ نگاری، که تا مدت‌ها اصالت و تأثر خود را حفظ کرد، در قالب خاصی به نام خبر یا اخبار جای می‌گیرد و مؤلفانی را که به این شیوه تألیف کرده‌اند، اخباری می‌خوانند. کتاب‌هایی با عنوان اخبار یا عناوینی چون حدیث، قصه، مقتل، وقعه سیره یا السیر و امر مجموعه‌ای کامل از روایات درباره رویداد یا موضوعی خاص در قالب تک نگاری است. این نگارش‌ها، که در قرن دوم در دامنه بسیار محدودی آغاز شده بود، در قرن سوم به مرحله نوینی وارد شد و تاریخ نویسان متعددی در این جرگه وارد شدند.

تاریخ نگاران شیعه

در میان شیعیان یا افراد متمایل به تشیع مورخانی چون سلیم بن قیس هلالی و ابومخنف لوط بن یحیی ازادی در سده دوم و مورخانی چون ابان بن عثمان،[شرحبیل بن سعد، هشام بن محمد کلبی، نصر بن مزاحم منقری، احمد بن اسحاق یعقوبی، ابن اعثم کوفی و ابن هلال ثقفی.

از مجموع کتاب‌های تاریخی شیعیان بخشی تا کنون باقی مانده است که عبارت است از: وقعه صفین، از نصر بن مزاحم؛ وقعه طف، از ابو مخنف ازادی؛ کتاب (اصل)، از سلیم بن قیس؛ الغارات، از ابن هلال ثقفی؛ الجمل، از شیخ مفید؛ الإرشاد، از شیخ مفید؛ التاریخ، از ابن اسحاق یعقوبی؛ الفتوح، از ابن اعثم کوفی.

نکته نخست: بسیاری از نویسندگان جوامع حدیثی شیعه و سنی از سده سوم به بعد، فصل‌هایی از کتاب‌هایشان را به سیره پیامبر و تاریخ جنگ‌ها و تلاش‌های آن حضرت اختصاص داده‌اند. با توجه به اعتقادات شیعه، که امامان را نیز معصوم می‌دانند، طبیعی است که تاریخ‌های مرتبط با چهارده معصوم نیز توسط نویسندگان شیعی ثبت و ضبط می‌شد.

در شیعه، کلینی و مفید و در میان اهل سنت ابن ابی شیبه، بخاری، بلاذری، ابن حبان بستی، ابن عساکر و ... از کسانی هستند که در شمار کتاب‌ها و یا در میانه فصل‌های کتاب‌هایشان، نگارش‌های تاریخی حدیثی بسیاری به چشم می‌خورد.

نکته دوم: مورخان، و به ویژه مورخان سنی، معمولاً مستمری بگيران حکومت‌ها بودند؛ بنابراین در نگارش‌ها بیشتر حاکمان را مراعات می‌کردند و در جهت مقاصد و اهداف آنان قلم فرسایی می‌کردند.

اقسام کتابهای تاریخی حدیثی

کتابهای تاریخی حدیثی، خود به چند دسته تقسیم می شوند:

۱. سیره: کتابهای سیره و سیر به بررسی شیوه های رفتاری پیشوایان و به ویژه پیامبر اکرم می پردازد.
۲. المغازی: این گونه کتابها غزوات و جنگ های پیامبر را بازگویی می کند و خواننده را از چگونگی و حوادث جانبی هر جنگ آگاه می سازد.
۳. وقایع نگاری: تاریخهایی که به این شیوه نگارش یافته اند، معمولاً بیانگر حوادث یک رخداد مهم تاریخی هستند.
۴. مقاتل: مجموعه ای از کتابهای تاریخی مسلمانان، به بیان زمان، مکان، چگونگی و حوادث پیرامونی مرگ شخصیتهای بزرگ اختصاص دارد.
۵. تاریخ نگاری عمومی: پاره ای از کتابه زندگی نامه پیشوایان دینی را از ولادت تا رحلت با تکیه بر احادیث بازسازی نموده اند.

معروف ترین و معتبرترین کتابی که در این زمینه می شناسیم، کتاب الإرشاد، اثر شیخ مفید است.

معرفی کتاب الإرشاد

مؤلف

نام: محمد بن محمد بن نعمان؛ از آنجا که پدر وی به حرفه آموزگاری اشتغال داشت، او در عصر خویش به یاد کرده اند و این مشهورترین «شیخ مفید» ابن المعلم مشهور بود. اما در قرنهای بعدی شیعیان از او با عنوان لقب اوست.

طبقه: وی در سال ۳۳۶ هجری در حوالی بغداد به دنیا آمد و پس از ۷۵ سال تلاش ستودنی در راستای اعتلای فرهنگ شیعه، در سال ۴۱۳ هجری از دنیا رفت. در آن سال شهر بغداد باشکوه ترین و گسترده ترین تشیع جنازه را به خود دید. او را در حرم کاظمین (ع) و در کنار قبر استادش ابن قولویه دفن کردند.

شخصیت علمی: او درخشان ترین چهره دانشمندان شیعی در عصر غیبت کبری است. شیخ مفید در تمامی علوم اسلامی از جمله کلام، فقه، حدیث، رجال و درایه متبحر و فرزانه و یگانه عصر خویش بود. وی بیش از دویست کتاب به رشته تحریر درآورد که بیشتر آنها در شکل گیری عقاید امامیه و بازسازی اعتقادات شیعی تأثیری به سزا داشته است. ابن معلم بیشتر متکلم و فقیه بوده و در این دو زمینه نگارشها و مجالس درس گسترده ای داشته است. شیخ مفید در عصر خویش بزرگ امامیه و زعیم علمی جهان تشیع بود. شیخ طوسی، سید مرتضی، سید رضی، نجاشی و ابوالفتح کراچی از مه م ترین شاگردان اویند. او از محضر درس دانشمندانی چون ابن قولویه، شیخ صدوق و ابن ولید قمی بهره برده است.

نام کتاب: الإرشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، عنوان یکی از مشهور ترین کتابهای شیخ مفید است. او این کتاب را به درخواست یکی از معاصرین خویش نگاشته است.

موضوع: چنانچه از دیباچه و محتوای کتاب برمی آید، إرشاد بیانگر تاریخ اجمالی و مختصر زندگانی امامان دوازده گانه (علیهم السلام) است. البته او تنها به بیان تاریخی جریانات اکتفا نمی کند، بلکه به تحلیل و بررسی تاریخی حوادث نیز می پردازد.

انتساب کتاب: نجاشی، شاگرد کوشای مفید، ضمن معرفی آثار استادش نام الإرشاد را ذکر می کند.

سبک شناسی:

۱. شیوه کلی مفید در این کتاب تاری خنگاری عمومی است.

۲. إرشاد پیرامون هر امام به موضوعاتی چون نص بر امامت، تاریخ ولادت، دلائل امامت، مدت خلافت، عمر شریف و ذکر وفات و محل قبر و اندکی هم از مناقب آن امام اشاره کرده است.
۳. تمام مطالب برگرفته از کتابهای پیشینیان است، ولی گاهی این اخبار با استناد کامل بیان می شود و گاهی نیز مؤلف بدون اشاره به نام گویندگان، تنها به گزارش جریانات می پردازد.
۴. هنگام استناد به احادیث معمولاً سند به طور کامل می آید.
۵. در این مجموعه تاریخی اشعار متناسب با موضوع نیز دیده می شود که به لطافت این اثر افزوده است.

چند نکته

۱. کتاب إرشاد از معتبرترین کتابهای تاریخی شیعه است و مرجع بسیاری از کتابهای حدیثی و تاریخی پس از خود قرار گرفته است.
۲. به نظر می رسد مؤلف، این کتاب را برای عموم مسلمانان (شیعه و سنی) نگاشته است؛ چنانچه رعایت تقیه و برخی قرائن دیگر این مدعا را تأیید کند.
۳. شیخ مفید اگر خبری معتبر دال بر مسمومیت و شهادت امامان نداشته، تذکر داده است.
۴. کتاب إرشاد از دو جلد تشکیل شده که تمام جلد اول آن به تاریخ زندگانی امام علی (ع) مربوط است و در جلد دوم زندگانی دیگر امامان بررسی شده است. جریان صلح امام حسن (ع) از متون خواندنی این جلد است.
۵. در این کتاب استدلالهای کلامی خوبی در اثبات امامت امامان دیده می شود.
۶. نظرات حدیثی گوناگون شیخ مفید را می توان در ذیل احادیث این کتاب مطالعه کرد. جمع آوری این نظرات می تواند به رشد علم فقه الحدیث یاری رساند.

جلسه نهم

دوران فترت در حدیث شیعه

فصل سوم

شیعه در دوران فترت

قرن ششم دوران حاکمیت ترکان سلجوقی بر مشرق زمین است. شاهان و امیران سلجوقی، همانند غزنویان و سامانیان، از تسنن حنفی و خلافت عباسی حمایت می کردند و با شیعه درگیر بودند. گرچه بیشتر این درگیریها با اسماعیلیه و باطنیه بود، اما شیعیان امامی نیز از این تعرضات بی نصیب نبودند.

در این دوره یکی از ارکان رشد تشیع، نفوذ شیعیان امامی مذهب در ساختار اداری دولت سلجوقی بود. این امر با سپر تقیه و با استفاده از دیگر مجوزهای شرعی عملی می شد و نتایجی مهم را برای شیعیان و دفاع از آنها در برابر سرداران ترک دربرداشت.

با بررسی اوضاع این دوران می توان نتیجه گرفت که شیعیان فراز و نشیب هایی گوناگون را در این دوران در رویارویی با سلاطین تجربه کرده اند.

در نیمه نخست قرن هفتم هجری، تحول بسیار مهمی در عالم اسلام پدید آمد. صحرانشینان مغول، به رهبری چنگیز، با یکدیگر متحد شدند و حرکت خود را برای تسخیر بلاد غربی مغولستان آغاز کردند. این لشکر از اواخر دهه دوم قرن هفتم حملات خود را

به خراسان آغاز کرد و با حوصله تمام، در طول چهل سال توانست مرکز خلافت عباسی را تصرف و حکومت عباسی را در سال ۶۵۶ منحل کند

پس از نفوذ دانشمندان بزرگ شیعه، همچون خواجه نصیرالدین طوسی به دستگاه هولاکو، اوضاع فرهنگی مسلمانان، به ویژه شیعیان، سامان یافت.

سیاست عالمان شیعی در کنار آمدن با مغولان و مقاومت نکردن در برابر آنها، سبب شد که مغولان را به گونه ای به پذیرش فرهنگ اسلامی وادار کنند. این هوشیاری سبب شد تا بعدها تشیع قوام بگیرد و حتی برخی از سلاطین مغول، همچون سلطان محمد خدابنده، تحت تأثیر افرادی مانند علامه حلی به تشیع گرایند. در حقیقت این گونه اقدامات، مقطعی تازه در رشد و گسترش تشیع بود. ۳۵۵ در قرن هشتم دو شهر حله و حلب مراکز اصلی علمی شیعه بودند و شیعیان بسیاری برای تحصیل علوم دینی به این شهرها سفر می کردند.

مرکز علمی حله

شهر حله در قرنهای پنجم و ششم هجری از زیباترین شهرهای عراق بود. این شهر به دست یکی از خلفای آل بویه، به نام سیف الدوله اسدی، در قرن پنجم هجری آباد شد. سیف الدوله در این شهر قصرها و خانه هایی زیبا ساخت و با آباد شدن آن، تاجران، عالمان و شاعران فراوانی به آن روی آوردند و در اندک زمانی حله مرکز تمدن و فرهنگ اسلامی شد.

حله از اوایل قرن ششم تا قرن دهم به همین صورت بود تا آنکه در قرن دهم مرکز علم و اجتهاد و مهد حوزه علمی به کربلا منتقل شد و پس از مدتی از کربلا نیز به نجف انتقال یافت و نجف اشرف مرکز حوزه علمی بزرگ شیعه گردید. در شهر حله مدارس علمی بزرگی تأسیس شده بود و شخصیهایی مانند محقق حلی، علامه حلی و خاندان طاووس و چهره های بزرگ دیگر به فراگیری و آموزش علم و دانش در آنها مشغول بودند. در مجلس درس محقق حلی بیش از چهارصد مجتهد شرکت می کردند که هر یک ستاره ای درخشان در آسمان علم و فقهت بودند.

در میانه قرنهای ششم تا نهم بیشتر توجه عالمان به فعالیت های فقهی و علوم پیرامونی حدیث (مانند رجال، درایه و ...) معطوف شده بود و نگارش های درون حدیثی دوران رکود خود را سپری می کرد. در یک نگاه می توان بیشترین فعالیت های حدیثی این دوران را نتیجه زحمات عالمان حله و خاندانهای آل طاووس و طبرسی دانست.

گذشته از مرکز علمی حله، برخی دیگر از عالمان، در گوشه و کنار ایران و عراق، به نگارش های محدودی در زمینه حدیث مشغول بودند که تلاش های خاندان کوچک طبرسی در تفرش (شهری در نزدیکی اراک) نمونه ای از این تلاشهاست.

با وجود اینکه شیعیان در برهه هایی از زمان نفوذ خوبی در دستگاه حاکم داشتند، نگارش های علمی و حدیثی اندکی در این دوران پدید آمد که مهم ترین عوامل آن را در دو مورد زیر می توان بیان کرد:

۱. فقدان آرامش فرهنگی سیاسی؛ (آن گونه که در دوران آل بویه وجود داشت).

۲. فقدان یک پایگاه حکومتی که از امکانات ویژه ای برخوردار باشد.

سبکهای این دوران

الف) اربعین نگاری

یکی از قالبهای پر طرفدار نگارش های حدیثی « اربعینات یا چهل حدیث نویسی » است. این شیوه برگرفته از روایت مشهور نبوی است که می فرماید: «مَنْ حَفِظَ مِنْ أُمَّتِي أَرْبَعِينَ حَدِيثًا بَعَثَهُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَفَقِيهًا عَالِمًا» این توصیه پیامبر اکرم در توسعه و رواج این گونه نگارشها تأثیر مهمی داشته است. سبک اربعین نگاری [یا اربعینیات] از دیرباز تاکنون در میان شیعه و اهل سنت رواج

چشم گیری داشته است. نخستین فردی که به این شیوه، چهل حدیث را گردآوری کرده است، عبدالله بن مبارک حنظلی (م ۱۸۱ ه) است. پس از او نیز در قرنهای سوم تا پنجم در میان اهل سنت چنین نگارشیهای ادامه یافت. از مشهورترین کتابهای اهل سنت در این سبک، کتاب حافظ شریف الدین نووی (م ۶۷۶ ه) است. در میان شیعیان نیز بیشتر تألیفات مربوط به اربعین نویسی در قرنهای پنجم تا نهم نگاشته شده است.

پیشینه چهل حدیث نویسی

شیخ صدوق در کتاب خصال پس از یادکرد حدیث فوق در ابواب «الأربعین وما فوقه» حدیثی را از طریق امام صادق (ع) از اجداد مطهر ایشان گزارش می کند که پیامبر اکرم در جلسه ای به امام علی (ع) حدیث «... مَنْ حَفِظَ مِنْ أَمَّتِي أَرْبَعِينَ حَدِيثًا» را آموخت. آن گاه امام علی (ع) از پیامبر خدا خواست تا احادیثی چهل گانه به او بیاموزد و پیامبر خدا نیز چهل حدیث در موضوعات توحید و فروعات فقهی و اخلاقی برای امیرالمؤمنین بیان کرد.

موضوعات اربعینات

بعضی از دانشمندان به قرینه عبارت موجود در روایت مذکور، یعنی فقیهاً عالماً، سعی کرده اند تا چهل حدیث فقهی را گرد آورند. گروهی دیگر از نویسندگان نیز به پیروی از کلام احمد بن حنبل و ... چهل حدیث در مناقب اهل بیت (ع) نوشته اند. نویسندگان اربعینات در موضوعات گوناگونی، همچون سیره و سنت پیامبر خدا، مناقب ائمه اطهار، اصول و فروع دین و ... احادیثی را گردآوری کرده اند، با این همه می توان گفت که موضوع «فضایل امیرالمؤمنین (ع)» از مهم ترین و شایع ترین موضوعات کتابهای اربعینات است.

اربعینات شیعه

ابوسعید خزاعی (قرن پنجم)، منتجب الدین رازی (م ۵۸۵ ه)، فضل الله راوندی (م ۵۴۷ یا ۵۴۸ ه)، ابن شهر آشوب (م ۵۸۵ ه)، شهید اول (م ۷۸۶ ه)، ابن زهره حلبی (م ۶۳۹ ه)، محمد حسینی العاملی (م ۶۳۹ ه) و عمادالدین طبری (قرن هفتم) از مشهورترین اربعین نگاران شیعه در دوران فترت هستند.

گفتنی است که پس از قرن دهم تا کنون دهها و صدها عنوان «اربعین حدیث» با ویژگیهایی منحصر به فرد نگاشته شده است. مشهورترین «اربعین حدیث» در دوره صفویه تألیف شیخ بهایی است.

چهل حدیث نویسی فارسی

علاقه وافر ایرانیان به سخنان گهربار معصومان (ع) سبب شد که عالمان دینی متون عربی احادیث را برای مخاطبان فارسی زبان خود ترجمه کنند. بعضی از نویسندگان نیز چهل حدیث از احادیث نبوی را گزینش و سپس آنها را به نثر یا نظم ارائه می کردند.

نخستین چهل حدیث منثور فارسی، طیب القلوب تألیف محمد بن علی فراوی حریمی است که در سال پانصد هجری نگاشته شده است. همچنین نخستین چهل حدیث منظوم فارسی اثر شاعر توانای خراسان، عبدالرحمان جامی است. اربعین جامی از نیکوترین، بهترین و ارزشمندترین آثار در این سبک است.

کتاب اربعین حدیث امام خمینی

کتاب اربعین حدیث حضرت امام خمینی مشهورترین اثر فارسی در این سبک است که در سال ۱۳۵۸ هجری قمری نگارش یافته است. مؤلف در این کتاب ارزشمند چهل حدیث را از کتابهای معتبر شیعی، مانند کافی، گزینش کرده است. بیشتر احادیث این کتاب (۳۳ حدیث نخستین) در موضوعات اخلاقی و عرفانی است و بقیه احادیث (هفت حدیث) به مباحث اعتقادی مربوط است.

این کتاب در حقیقت شرحی بر چهل حدیث است که نویسنده با مطالبی نغز و پرمایه، هر حدیث را به یاری آیات، روایات و گاه اقوال علما و سیره عقلا شرح کرده است. اربعین حدیث امام خمینی برای علاقه‌مندان به فقه الحدیث نیز کتابی مفید است.

معرفی کتاب

الأربعون حديثاً عن أربعين شيخاً من أربعين صحابياً في فضائل الإمام أمير المؤمنين علي بن أبي طالب

مؤلف

مؤلف این کتاب علی بن عبدالله بن بابویه، معروف به شیخ منتجب الدین رازی از نوادگان برادر شیخ صدوق، یعنی شیخ حسین بن بابویه قمی است. شیخ صدوق و برادرش حسین بن بابویه، هر دو به دعای امام مهدی (ع) به دنیا آمده‌اند. خاندان این دو عالم همگی از عالمان و بزرگان شیعه در منطقه ری و قم بودند. ولادت مؤلف را شاگردش رافعی سال ۵۰۴ هجری ثبت کرده است. از تاریخ وفات او اطلاعی در دست نیست، با این همه از تاریخ اجازه‌ای که به یکی از شاگردانش داده است، معلوم می‌شود که او در سال ششصد هجری زنده بوده است.

جایگاه علمی: علامه سید عبدالعزیز طباطبایی (رحمة الله علیه) در تحقیقی جامع، که در مقدمه کتاب فهرست منتجب الدین ۳۶۷ چاپ شده است، به مطالب ارزشمندی پیرامون زندگی مؤلف پی برده است که بخشی از آنها چنین است:

۱. رازی برای کسب دانش به شهرهای اصفهان، بغداد، حله، خوارزم، طبرستان، قزوین، کاشان و نیشابور سفر کرده است؛
۲. او از محضر علمی ۱۴۶ دانشمند استفاده کرده است (چهار تن از اساتید او زن هستند)؛
۳. دست‌های از اساتید او دانشمندان غیرامامی هستند؛
۴. اگرچه یکی از شاگردان ش (رافعی) در معرفی او اشاره می‌کند که بسیاری از مردم در ری از مجالس حدیثی او سود می‌جستند، اما متأسفانه تاریخ تنها نام چهار شاگرد او را ثبت کرده است.
۵. رازی چهار اثر علمی تدوین کرده است که عبارت‌اند از: ۱- تاریخ‌الرّی؛ ۲- العصرة (رساله‌ای فقهی در مورد نماز قضا)؛ ۳- فهرست؛ ۴- الأربعین عن الأربعین من الأربعین.

۶ بسیاری از عالمان شیعه از او به نیکی یاد کرده‌اند. گذشته از شاگردانش، شهید ثانی، علامه مجلسی، میرزا عبدالله افندی و شیخ حرّ عاملی نیز از او با الفاظی چون «صَدوقاً مُحَدَّثاً حَافِظاً رَاوِیَ عَ عَلَامَةً»، «بَحْراً مِنَ الْعُلُومِ»، «كَثِیرُ الرِّوَايَةِ عَنِ مَشَايِخِ عَدِيدَةٍ»، «حَسَنُ الضَّبْطِ»، «سَيِّدُ الْأَثَمِ» و «الْمَشَايِخِ»، «سَيِّدُ الْحِفَاطِ» و ... یاد کرده‌اند.

کتاب

نام کتاب: نام کامل کتاب اربعین «الأربعون حديثاً عن أربعين شيخاً من أربعين صحابياً في فضائل الإمام أمير المؤمنين علي بن أبي طالب عليه السلام» است. از این کتاب در مجامع علمی با عنوان مختصر «حدیث شیخ منتجب الدین» یاد می‌کنند این کتاب از قدیمی‌ترین کتابهای «اربعین حدیث» شیعیان است که به دست ما رسیده است.

سبک کتاب: نام کتاب همه کار نویسنده را بیان می‌کند. مؤلف اثر خویش را چهل حدیث، از چهل استاد حدیث، که از چهل صحابه پیامبر اکرم درباره فضایل و مناقب امام امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب از پیامبر خدا روایت کرده‌اند، نام گذاشته است. مؤلف بنا داشته است احادیث را با سند متصل خویش از استادان تا صحابه پیامبر برساند، اسناد روایات بسیار طولانی‌تر از متن روایات شده‌اند، چه اینکه از قرن ششم تا عصر نبوی دهها نسل فاصله است. موضوع مشترک تمام این روایات برشمردن فضایل

امام علی (ع) از زبان پیامبر خدا است. منتجب الدین در پایان چهل حدیث، چهارده حکایت را نیز پیرامون برتری امام علی (ع) نسبت به دیگران روایت کرده است.

اقبال عالمان : این کتاب در زمان حیات مؤلف توجه دانش پژوهان را به خود معطوف داشت. دانشمندان دوره های بعد نیز به این کتاب توجهی ویژه داشته اند؛ چنان که شهید اول (محمد بن مکی) از نسخه برهان الدین برای خود رونوشت برداشته است.

آشنایی با چند کتاب چهل حدیث از تألیفات شیعیان

۱. **الأربعین عن الأربعین فی فضایل علی امیر المؤمنین، أبومحمد عبدالرحمن بن أحمد بن حسین نیشابوری، معروف به شیخ مفید ثانی (م ۴۷۶ هـ)**

مؤلف این کتاب از شاگردان سید مرتضی علم الهدی بوده است و عالمان بسیاری از شیعه و سنی شاگرد او بوده اند. در این کتاب چهل حدیث با سند کامل مؤلف از پیامبر اکرم در فضیلت امیرمؤمنان بیان شده است. مؤلف در پایان کتاب چند شعر نیز در راستای موضوع کتاب آورده است. به نظر می رسد که این کتاب قدیمی ترین کتاب چهل حدیث در میان شیعیان باشد.

۲. **الأربعون حدیثاً، محمد بن عبدالله بن زهره (م ۶۳۶ یا ۶۲۶ یا ۶۳۹ هـ)، معروف به ابوزهره حلبی حسینی**

مؤلف در این کتاب چهل حدیث را با سند کامل روایت کرده است. موضوع این کتاب بیان حقوق افراد بر یکدیگر است.

۳. **أربعون حدیثاً، عمادالدین حسن بن علی طبری (قرن هفتم)**

مؤلف این کتاب را به زبان فارسی بسیار ساده برای مردم اصفهان نوشته است. مؤلف به طرفداری از گروه دوم چهل حدیث از احادیث اهل سنت را در فضیلت و برتری امام علی بر دیگران ذکر می کند. طبری این روایات را ادله ای بر حقانیت شیعه می داند و از این رو، هر حدیث را با عنوان دلیل ذکر کرده است؛ برای نمونه: دلیل اول ... به نظر می رسد که این کتاب قدیمی ترین چهل حدیث فارسی در میان شیعیان باشد.

۴. **الأربعین، شمس الدین محمد بن مکی، معروف به شهید اول (ش ۷۸۶ هـ)**

شهید اول چهل حدیث مهم و معتبر در مسائل فقهی، اخلاقی و عبادی را در این کتاب آورده است. مؤلف این کتاب را چهار سال پیش از شهادتش، یعنی در سال ۷۸۲، نگاشته است. احادیث این کتاب با سند و طریق مؤلف به صورت معنعن به معصومان (ع) می رسد. روایات این کتاب در مباحث متعدد، از جمله مباحث فقهی، همواره مورد توجه فقیهان بوده است.

۵. **أربعین حدیث، شیخ بهایی (م ۱۰۳۰ هـ)**

شیخ بهایی چهل حدیث زیبا و پرمعنا را در موضوعات مختلف انتخاب کرده و در این کتاب گرد آورده است. او هر حدیثی را که به شرح و توضیح نیازمند بوده با بیاناتی روشنگر شرح کرده است. مؤلف در این کتاب احادیث را با سند و طریق خود بیان کرده است. این کتاب به دست آقای عقیقی بخشایشی به فارسی ترجمه شده است.

۶. **الأربعین علامه محمدتقی مجلسی (م ۱۰۷۰ هـ)**

مجلسی به دنبال درخواست میرزا شرف الدین علی گلستانه، چهل حدیث مختلف را بدون شرح و توضیح گردآورده است که همه منابع او کتابهای شیعی است.

۷. کشف الحق محدث خبیر میر محمد صادق خاتون آبادی (م ۱۲۷۲ هـ)

مؤلف به دنبال وقایعی که در شهر اصفهان به دست برخی فرقه های گمراه ایجاد شده بود ، تصمیم می گیرد تا چهل حدیث پیرامون احوالات امام مهدی ، از ولادت تا غیبت صغری و غیبت کبری و رجعت ایشان و ... را جمع آوری و به زبان فارسی ترجمه کند. این کتاب به اربعین خاتون آبادی معروف است.

(ب) مناقب و مثالب

مناقب: جمع « مَنَقَبَه » به معنای اوصاف حمیده، خصال نیک و سجایای پسندیده است . در فارسی صفت و هنری را که موجب ستودن دیگران شود « منقبت » گویند. این واژه در مقابل مثالب است. مثالب: جمع، « مَثَلَبَه » به معنای عیبها، زبونیها و کاست ِ یها است. این دو واژه در علم حدیث، عنوان دو سبک نگارشی است که نویسندگان آثار را به این شیوه آفریده اند.

مناقب: کتابهای حدیثی ای را که بیان کننده خصال نیک و اوصاف پسندیده شخصیت‌های شناخته شده باشد، مناقب گویند.

مثالب: مثالب عنوان کتابهایی حدیثی ای است که، بر خلاف مناقب ، بیان کننده عیبها و زبونیهای افراد فرومایه ای است که معمولاً به گراف صاحب مقام و اعتبار شده اند.

پیشینه مناقب

مناقب نویسی تقریباً از سبکهای اختصاصی شیعیان است که از قرن دوم به بعد در میان ایشان شایع شده است و تنها به مدایح و اوصاف پسندیده اهل بیت (ع) می پردازد. البته بعدها بعضی عالمان اهل سنت نیز به همین سبک کتابهایی را تدوین کرده اند، که تنها به مناقب اختصاص ندارد و گاه علاوه بر بخشهایی که اوصاف نیکوی افراد را بیان می کند، اضافاتی مانند تاریخ زندگانی فرد یا معجزات شخصیت مورد نظر نیز در آن دیده می شود. مفاد این کتابها گاهی به غلو و مبالغه آمیخته می شود و مطالب ضعیف و دور از واقعیت هم در آن دیده می شود . اهل سنت در مقابل سبک مناقب، سبکی را با عنوان خلفای راشدین و برتریهای صحابه می پردازد

مثالب سبک مشترکی است که شیعه و اهل سنت کتابهای متعددی را به این شیوه تألیف کرده اند . است که مناقب و مثالب یکی از هشت جزء کتابهای جوامع اهل سنت است.

مناقبهای شیعیان

علامه طهرانی در الذریعه صدها عنوان کتاب را که همگی یا با عنوان و یا در موضوع مناقب تدوین شده اند، نام می برد. بیشتر کتابهای مناقب شیعه بیان منقبتهای اهل بیت است . بیشتر کتابهای مناقب که تا کنون باقی مانده است ، در میانه قرنهای ششم تا نهم تدوین شده است .

مناقب خوانی

از جمله رسوم شیعی رایج در ایران در قرن پنجم و ششم هجری، منقبت خوانی بوده است که به صورت علنی در مراکزی که شیعیان حضوری پررنگ داشتند، رواج داشته است. منقبت خوانی را می توان به مدیحه سرایی هایی که امروزه در ایران به طور فراوان رایج است، تشبیه کرد .

معرفی کتاب

مناقب ابن شهر آشوب

ابوجعفر محمد بن علی بن شهر آشوب مازندرانی معروف به ابن شهر آشوب، عالم برجسته شیعه در قرن ششم است. او در حدیث، تفسیر، ادبیات و فقه از مشاهیر و دانشمندان بلند آوازه ایران است. ابن شهر آشوب در هشت سالگی قرآن را حفظ کرد و سپس برای استفاده از محضر اساتید و بزرگان علوم و فنون گوناگون به بسیاری از شهرهای ایران، عراق و سوریه سفر کرد و در این سفرها از جلسات درسی فرهیختگانی کم نظیر همچون امین الاسلام طبرسی (صاحب تفسیر مجمع البیان)، قطب الدین راوندی، جارالله زمخشری (صاحب تفسیر الکشاف)، ابن فتال نیشابوری، ابوالفتوح رازی، ابوالعلاء همدانی و ابوحامد غزالی بهره مند شد.

گروهی از عالمان شیعه و اهل سنت چون ابن بطریق حلی، ابن ادریس حلی و ابن زهره حلبی افتخار شاگردی او را دارند. مدح و ستایش ابن شهر آشوب در میان کتابهای شیعه و اهل سنت نشان دهنده عظمت علمی او در قرن ششم است.

او تألیفات بسیاری داشته است که از آثاری که به دست ما رسیده است، می توان به سه اثر ارزشمند چاپ شده و یک اثر خطی اشاره کرد؛ کتابهای مناقب آل ابی طالب، معالم العلماء و متشابه القرآن و مختلفه آثار چاپ شده او در علوم قرآن و حدیث، تاریخ، فهرست و رجال است. نسخه ای خطی از کتاب مثالب النواصب (در اندازه مناقب) در کتابخانه سپهسالار موجود است. ابن دانشمند بزرگ و محدث ارجمند در سال ۵۸۸ هجری در شهر حلب، پس از ۹۹ سال درخشش، به دیدار محبوب شتافت.

کتاب

نام کتاب مناقب آل ابی طالب است. هرچند این کتاب بیشتر به مناقب ابن شهر آشوب شهرت یافته است. ابن شهر آشوب در دیباچه کتاب، ضمن بیان انگیزه خود از نگارش این کتاب مطالبی را بازگو می کند که این مطالب از گسترش نوعی فضایل نویسی به همراه کذب و ناراستی در دوران او حکایت دارد. او از اینکه جمعی از اهل سنت اخبار اجماعی را تأویل می کنند و یا احادیث فضایل اهل بیت را با کاستن و افزودن تحریف می کنند یا به دیگران نسبت می دهند، از جامعه علمی آن روز شکوه می کند. مؤلف، به شیوه مؤلفان اهل سنت، ابتدا اسناد خود را تا تمام کتابهای معتبر اهل سنت یک به یک بیان می کند تا اعتماد خواننده را به خود جلب نماید.

کتاب مناقب آل ابی طالب در دوران بعد به دست محمد بن جبیر، شاگرد شاگرد نویسنده، تلخیص شد و با نام نخب المناقب شهرت یافت.

موضوع: موضوع کتاب برشمردن فضایل و خویهای نیکوی پیامبر خدا و تمامی امامان (ع) است.

سبک شناسی: این کتاب در شمار مناقب نویسی است که به شیوه ای ویژه تنظیم شده است. با توجه به کلام او و چینش مطالب کتاب، نکات زیر را پیرامون این کتاب می توان برداشت کرد:

۸. ارائه مختصر متون روایی (نه مفصل) و پرهیز از احتجاج و استدلال؛

۹. حذف اسانید و اسامی کتابها به دلیل شهرت آنها؛

۱۰. بیان موارد اتفاق شیعه و اهل سنت؛

۱۱. ذکر اشعار مناسب با مطالب.

کتاب مناقب چهار جلد است که در جلد اول مناقب پیامبر خدا، در جلد دوم مناقب امام علی و در جلد سوم و چهارم مناقب دیگر معصومان (ع) تا امام حسن عسکری (ع) ذکر شده است. کتاب حاضر ۲۲ باب دارد و هر باب دارای فصلهای متعدد است.

نکته: اگرچه نویسنده در آغاز کتاب اسانید خود را تا کتابهای منبع آورده است، ولی حذف منابع و اسانید اعتبار کتاب مناقب را مخدوش کرده است.

ج) تداوم بعضی از سبکهای پیشین

گذشته از دو سبک پیش گفته (مناقب نگاری و اربعین نویسی)، سبکهای دیگری نیز در دوران فترت رواج داشت که مهم ترین آنها ادامه تک نگاریهای اخلاقی، ادعیه، اعمال و مزارنویسی است. سید بن طاووس (م ۶۶۴ ه) از بزرگ ترین محدثان دوران فترت است. او با نگارش نزدیک به شصت اثر روایی، نامی جاودانه از خویش باقی گذاشت. تک نگاریهای موضوعی از جمله سبکهای بود که در پنج قرن نخستین در بین نویسندگان و محدثان رواج داشت.

معرفی کتاب

مکارم الأخلاق، نوشته حسن بن فضل طبرسی (م ۵۴۸ ه)

این کتاب تألیف حسن بن فضل طبرسی، فرزند فضل بن حسن مشهور به امین الإسلام طبرسی صاحب تفسیر معروف مجمع البیان است. او در این کتاب دو جلدی نزدیک به ۲۶۶۳ حدیث را در قالب دوازده باب و فصل متعدد ارائه کرده است. این کتاب از سال ۱۳۰۳ به بعد بارها در ایران و مصر به چاپ رسیده است و متأسفانه مکارم الأخلاق چاپ مصر (سال ۱۳۰۶) با تحریفات گسترده ای همراه است. کتاب مکارم الأخلاق برای آشنایی با احادیث اخلاقی و آداب معاشرت کتابی پسندیده و نیکوست و خوشبختانه به فارسی نیز ترجمه شده است.

معرفی کتاب

مشکاة الأنوار، تألیف علی بن الحسن بن فضل بن الحسن الطبرسی (اوایل قرن هفتم)

این کتاب تألیف علی بن حسن بن فضل، نوه امین الإسلام طبرسی و فرزند صاحب مکارم الأخلاق است. پدرش، حسن بن فضل، پس از تألیف مکارم الأخلاق، نوشتن کتابی به نام جامع لسائر الأحوال را آغاز می کند، ولی اجل مهلتش نمی دهد بنابراین، طبرسی کار ناتمام پدر را به نوعی دیگر با موضوع بندی و با ببندی مناسبی انجام می دهد و نامش را مشکاة الأنوار می گذارد.

مؤلف کتابش را در ده باب زیبا گرد آورده است و در مجموع ۱۹۴۱ روایت را از کتابهای اولیه شیعه استخراج و در این کتاب ذکر کرده است. او تقریباً تمام موضوعات اخلاقی را در این مجموعه جمع کرده است. طبرسی در ذیل هر باب، دهها فصل مختلف ذکر کرده است؛ برخی از مهم ترین منابع مشکاة الأنوار عبارت اند از: کافی، تهذیب الأحکام، محاسن، الزهد حسین بن سعید، روضة الواعظین، خصال و ...

معرفی کتاب

روضه الواعظین نوشته محمد بن فتال نیشابوری (شهید به سال ۵۰۸ ه)

روضه الواعظین مجموعه ای از روایات سودمند برای عموم مخاطبان و گویندگان در جلسات مذهبی است که در دو جزء تنظیم شده است. جزء اول آن شامل سی مجلس پیرامون مباحث اصول دین، معرفت شناسی و سرگذشت نامه پیامبر اکرم و امامان معصوم تا امام حسن عسکری (ع)؛ و جزء دوم شامل بیش از هفتاد مجلس است که با زندگی نامه امام عصر (ع) آغاز می شود و به بیان مناقب همه معصومان می پردازد. مؤلف در این کتاب هر مجلس را با آیه ای متناسب با موضوع آغاز می کند و سپس موضوع هر مجلس را به کمک روایات توضیح می دهد. تمام احادیث این کتاب بدون سند و به صورت مرسل آمده است.

جلسه دهم

سبک شناخت کتابهای حدیثی اهل سنت

مقدمه

نگارش احادیث را از همان عصر پیامبر (ص) و امام علی (ع) آغاز گشته و به قوانین حکومتی خلیفه اول و دوم در منع تدوین حدیث پای بند بوده اند. بسیاری از آثار روایی شیعه در صد سال اول هجری تدوین شد. قانون ممنوعیت تدوین حدیث را خلیفه دوم بنیان نهاد. این قانون آن چنان در اندیشه ها رسوخ کرده بود که دگرگونی آن مشکل می نمود. سالها از لغو این قانون می گذشت و کمتر کسی بود که به تدوین کتابی حدیثی اهتمام ورزد. در این دوران عالمان اهل سنت تنها به نقل احادیث نبوی، آن هم بسیار محدود، می پرداختند.

فرمان تاریخی عمر بن عبدالعزیز (م ۱۰۱ ه) مبنی بر جواز تدوین حدیث در آغاز قرن دوم هجری صادر شد. اهل سنت در سده دوم هجری دست به قلم بردند تا پس از گذشت بیش از صد سال از رحلت پیامبر، آثار ایشان را حفظ کنند. نخستین کسی که فرمان خلیفه را اجرا کرد محمد بن مسلم، معروف به ابن شهاب زهري بود. ابن شهاب از دانشمندان برجسته تابعین است. او آموزگار فرزندان هشام بن عبدالملک بود و چهارصد حدیث را به آنها املا کرد. بدین ترتیب نخستین نگارشهای اهل سنت پس از گذشت یکصد سال از وفات پیامبر شکل گرفت. نویسندگان اهل سنت به دنبال گردآوری و عرضه مناسب احادیث، در هر عصری مطابق با شرایط آن دوره سبکهای گوناگونی را آفریدند.

در یک نگاه بیرونی سبکهای حدیثی ایشان را می توان در پنج فصل تحلیل کرد:

فصل اول: دوره تدوینهای ابتدایی؛

فصل دوم: دوره نظم دهی؛

فصل سوم: دوره ارزش گذاری و انتخاب؛

فصل چهارم: دوره پردازشهای تکمیلی و جانبی؛

فصل پنجم: دوره معاصر.

آنچه در این درسها از نظر می گذرد تنها اشاره ای به مهم ترین سبکهای حدیثی است؛ چه اینکه سبکهای حدیثی از این تعداد فراتر و متنوعتر است.

فصل اول

دوره تدوینهای ابتدایی

جزء نویسی

پس از ابن شهاب زهري، دیگر نویسندگان نیز دست به قلم بردند و به گردآوری احادیث پرداختند که از آن جمله می توان ابن جریج (م ۱۵۰ ه) در مکه، ابن اسحاق (م ۱۵۱ ه) و مالک بن انس (م ۱۷۹ ه) در مدینه، سفیان ثوري (م ۱۶۱ ه) در کوفه، اوزاعی (م ۱۵۶ ه) در شام، ابن مبارک (م ۱۸۱ ه) در خراسان و دیگران را نام برد. نخستین سبکی که در این دوران پدیدار شد جزء نویسی بود.

تعریف

جزء در لغت به معنای بخش، پاره، یک قسمت و سهم است و در اصطلاح سبک شناسی نیز برگرفته از همین معنای لغوی است.

سبک اجزاء

اجزاء جمع جزء است. این اصطلاح به سه گونه از نگارش اطلاق می شود:

۱. اجزاء مسندی : کتابچه هایی که روایات یک صحابه یا یک استاد در آن جمع شده باشد ؛ مانند : جزء سفیان بن عیینه (م ۱۹۹ هـ).
۲. اجزاء موضوعی : کتابچه هایی که احادیث یک موضوع جزئی در آن گردآمده باشد؛ مانند: جزء رَفْعُ الْيَدَيْنِ فِي الصَّلَاةِ اثر محمد بن اسماعیل بخاری (م ۲۵۶ هـ).
۳. اجزاء رجال و درایه ای: کتابچه هایی که برخی از فواید حدیثی متن یا سند را دربرداشته باشد ؛ مانند : کتاب المنفردات و الوجدان اثر مسلم نیشابوری (م ۲۶۱ هـ).

در میان این سه گونه نگارشی ، گونه سوم بیشتر به عنوان یک سبک مستقل (فوایدنگاری) شناخته شده واز دایره بحث ما بیرون است . بنابراین، اجزاء در سبک شناسی بیشتر به دو گونه نخست اطلاق می شود.

جزءنویسی بسیط ترین شیوه نگارش اهل سنت است که به طور تقریبی معادل است. جزءنویسان گاهی مجموعه احادیث یک استاد را در دفتری گرد می آورند؛ و گاهی نیز مجموعه احادیث یک صحابی را جمع آوری می کردند؛ نگارش اجزاء از همان سالهای آغاز تدوین حدیث شروع شد و تا قرن دهم نیز ادامه داشت . اسامی اجزاء به طور معمول از نام راوی، استاد یا موضوع اصلی نوشتار برداشت می شد؛ برای نمونه در زیر به نام چند جزء اشاره می کنیم.

اجزاء مسندی

جزء ابن عیینه اثر سفیان بن عیینه کوفی (م ۱۹۹ هـ)؛ جزء اشیب بغدادی (م ۲۰۹ هـ)؛ جزء مؤمل بن ایهب (م ۲۵۴ هـ)؛ جزء اب نعاصم اثر محمد عاصم اصفهانی (م ۲۶۲ هـ)؛ جزء نافع بن ابی نعیم (م ۳۸۱ هـ)؛ جزء ابی عبدالله اثر محمد بن عبدالرحمن بصری (م ۲۱۵ هـ)، استاد بخاری.

اجزاء موضوعی

جزء احادیث الشعر از عبدالغنی مقدسی (م ۶۰۰ هـ)؛ جزء الأدب المفرد از محمد بن اسماعیل البخاری (م ۲۵۶ هـ)؛ جزء الدعا اثر اب فضیل (م ۱۹۵ هـ) و طبرانی (م ۳۶۰ هـ)؛ جزء فضل الصلاة علی النبی از اسماعیل بن اسحاق قاضی (م ۲۸۲ هـ)؛ جزء آداب الصحبة؛ و مجموعه کتابهای موضوعی ابن ابیالدنیا ۴۰۷ (م ۲۸۱ هـ).

معرفی کتاب

جزء سفیان بن عیینه (م ۱۹۸ هـ)

مؤلف

سفیان بن عیینه از بزرگ ترین محدثان کوفه و مکه است . او در سال ۱۰۷ هـ جری در شهر کوفه دیده به جهان گشود و به سال ۱۹۸ در شهر مکه چشم از جهان فرو بست . در کارنامه علمی او نام اساتیدی مشهور و شاگردانی پرتلاش دیده می شود. از مشهورترین اساتید او می توان زهری، عمرو بن دینار و ایوب سجستانی را نام برد. در شمار شاگردان او نیز اسامی اسحاق بن راهویه، ابن مبارک، احمد بن حنبل و ... به چشم می خورد. شافعی معتقد است که پایداری علم حدیث در حجاز مرهون تلاش های سفیان و مالک بن انس است و یحیی بن معین او را داناتر از سفیان ثوری دانسته است .

کتاب: جزء سفیان شامل پنجاه حدیث است که همه آنه از سوی او گزارش شده است. در میان این احادیث، روایات موقوف و مقطوع نیز دیده می شود. با توجه به اینکه او در شمار شاگردان تابع تابعان است؛ بنابراین، احادیث خویش را با سه واسطه از پیامبر خدا روایت کرده است. این احادیث در موضوعات گوناگون و بدون هیچ گونه نظم و ویژه ای ذکر شده است.

این جزء توسط زکریا بن یحیی مروزی (م ۲۷۰ هـ)، شاگرد سفیان، روایت شده و تا کنون باقی مانده است. پایداری این جزء اثر تلاش محدث پرآوازه قرن نهم، ابن حجر عسقلانی است؛ چه اینکه او به سند متصل خویش این نسخه را از زکریا بن یحیی گزارش کرده است.

فصل دوم

دوره نظم دهی

در نیمه دوم قرن دوم، اجزاء حدیثی گسترش یافت. حدیث پژوهان جوان به شوق گردآوری آثار نبوی به سفرهای حدیثی روی آوردند. آنان در هر کجا که بقایای صحابه یا تابعین را می یافتند به سوی او می شتافتند و دانسته های حدیثی او را در گنجینه های نوشتاری خویش ثبت می کردند. بدین ترتیب اجزاء حدیثی بدون هیچ گونه نظم فزونی یافت. در این دوران مراجعه و یافتن احادیث از میان دهها گونه جزء، کاری دشوار بود. از سوی دیگر، کلاسهای تدریس حدیث در جای جای بلاد اسلامی شکل گرفت و حتی جمعی از دانشمندان، مکتب اهل حدیث را ابداع کردند. در این دوران دیگر دسترسی به صحابه پیامبر ممکن نبود و مردم برای دریافت پاسخ خویش به محدثان و فقیهان مراجعه می کردند و آنان نیز برای پاسخ گویی به سؤالات مراجعان به کتابهای حدیث نیازمند بودند. گروهی از نویسندگان سبکهای را برای نظم دهی و آسان یاب نمودن حدیث ابداع کنند. بدین ترتیب، سه سبک مهم در این دوران شکل گرفت:

الف) مسند نویسی؛

ب) مصنف نگاری؛

ج) معجم نویسی.

گذشته از آثاری که در قالب این سبکها خلق شد، مهم ترین و نخستین کتاب فقهی حدیثی اهل سنت نیز در این دوران عرضه شد. مالک بن انس (م ۱۷۹ هـ)، پیشوای مذهب مالکی، کتابی با عنوان موطاً تدوین کرد

الف) مسند نویسی

تعریف لغوی: «مُسْنَد» از ریشه «سَنَد» به معنای تکیه کردن و متکی شدن و «المسند» به معنی نسبت داده شده است.

تعریف اصطلاحی: «مسند» در اصطلاح سبک شناسی به کتابهایی گفته می شود که مجموعه روایات هر صحابی از پیامبر خدا، اعم از روایات صحیح، حسن و ضعیف، به دنبال نام او ذکر شده باشد.

محدثان نخستین اهل سنت، برای نگهداری احادیث، بیشتر از حافظه خویش یاری می گرفتند. آنان سعی می کردند تا اجزاء حدیثی یک راوی را به طور کامل حفظ کنند. نخستین شیوه نظم دهی نیز بر همین اساس انجام شد. در حقیقت سبک مسند، سبک پیشرفته اجزاء مسندی است. مسندنویسان در کتابهایشان سعی می کردند تا مجموعه احادیث دهها و صدها صحابی را گرد آورند.

ترتیب اسامی صحابه

شیوه مشترک تمام مسندها بر این است که پس از یادکرد نام هر صحابه تمامی روایات او را ذکر می کنند. اما نحوه چینش اسامی صحابه به سلیقه و ابتکار سندنویس ان بستگی دارد. گونه های مختلف ترتیب اسامی صحابه عبارتند از:

۱. **ترتیب الفبایی** : مؤلفان برخی از مسندها، اسامی صحابه را بر اساس حروف الفبای نام ایشان مرتب می کنند . این شیوه بهترین و رایج ترین شیوه در مسندنویسی است.

۲. **ترتیب قبیل‌های** : با توجه به اینکه در عصر پیامبر هنوز شهر نشینی رایج نشده بود و شناخت افراد به قبایل ایشان بستگی داشت، در این شیوه نخست افراد قبایلی را که به پیامبر نزدیک تر بودند، بیان می کردند. در نتیجه آغاز این گونه مسانید با بنی هاشم و خاندان رسول خدا بود.

۳. **ترتیب سابقه مسلمانان** : همه صحابه پیامبر در برتریهای شخصیتی با یکدیگر همسان نیستند . بعضی از صحابه در اسلام آوردن بر دیگران پیشی گرفته اند و گروهی از صحابه در جنگهای سخت سالهای نخست حکومت نبوی شرکت کرده اند . اینان بر دیگر صحابه برتری دارند . از این رو ، گروهی از مسندنویسان در ترتیب اسامی صحابه معیارهایی همچون سبقت در اسلام، حضور در جنگهای مهم بدر، احد ... و یا حادثه هایی نظیر صلح حدیبیه و فتح مکه را آغاز می کنند .

۴. **ترتیب شهرها**: عده ای از مسندنویسان در تنظیم مسندها، نام صحابه را به ترتیب شهرهای محل اقامتشان تنظیم می کنند . آنان از شریف ترین شهرها، یعنی مکه و مدینه، شروع می کنند و به ترتیب تا دورترین شهرها نسبت به مکه و شهرهای مقدس ادامه می دهند.

معرفی مسندها

مؤلف کتاب الرسالة المستطرفه بیش از هشتاد مسند را برمی شمارد، در حالی که دکتر سید کاظم طباطبایی در کتاب مسند نویسی در تاریخ حدیث ، کتاب مسند را از میان مسانید اهل سنت بررسی کرده است . این گستردگی، نشان دهنده توجه ویژه محدثان به این سبک نگارشی است. در میان تمامی مسندها، نام مسند احمد بن حنبل بر فراز است، به گونه ای که هرگاه حدیث پژوهان نام را بدون پسوند می آورند مراد ایشان مسند احمد است .

ویژگیهای مشترک کتابهای مسند (مسانید)

۱. در متن این کتابها همه گونه حدیث، اعم از صحیح، حسن و ضعیف، دیده می شود؛
۲. تکرار متن حدیث در ذیل اسامی صحابه امری اجتنابناپذیر است؛
۳. سند احادیث از نویسنده تا پیامبر به صورت مسند و متصل ادامه دارد؛
۴. هدف تمامی مسندها، گردآوری احادیث پراکنده نبوی و جلوگیری از تضييع آنهاست؛
۵. کتابه ای مسند تنها احادیث نبوی را دربردارد و کلمات صحابه و فتاوی تابع ان در این سبک نگارشی ذکر نمی شود؛
۶. دست یابی به حدیث مورد نظر در مسانید، به مسند نام راوی آن حدیث نیازمند است . بنابراین ، مسانید از دشوار یاب ترین گونه های نگارشی حدیث برای یافتن احادیث هستند.

فواید مسانید

۱. جدا شدن احادیث نبوی از سخنان صحابه و تابعان؛
۲. آشکار شدن تعداد احادیث یک راوی و قدر و منزلت علمی او؛
۳. روشن شدن تخصص راوی در موضوع یا موضوعاتی ویژه؛
۴. یاری دهی به دانش طبقات رجال.

نیم نگاهی به مسند ابن حنبل

احمد بن حنبل محدثی برجسته و پیشوای فرقه حنبلیان و از مشاهیر اهل سنت است. گرایش او به اصحاب حدیث، شیوه استنباط احکام، برخوردهای سیاسی و نظریات ویژه اش در مسائل کلامی و حدیثی سبب شد که نام او، حتی در دوره زندگانی اش، بر زبانها جاری شود. نبوغ ویژه او در یادگیری علوم اسلامی در همان دوران جوانی او را در شمار اندیشمندان عصر خویش قرار داد. مشهورترین کتاب او همان مسند نام دارد. مسند ابن حنبل از دیرباز بزرگ ترین و بهترین مسند حدیثی شناخته شده است. علاوه بر این، این کتاب بزرگ ترین دایرة المعارف احادیث نبوی نزد اهل سنت است.

نگاهی اجمالی به مطالب مسند

تعداد احادیث مسند احمد نزدیک به سی هزار حدیث است که با حذف احادیث (متون) تکراری به حدود نه هزار حدیث می رسد. تاریخ شروع نگارش آن حدود سال دویست هجری و تاریخ قرائت کتاب بر پسرش عبدالله حدود سال ۲۲۵ هجری است. تعداد اساتید احمد در این کتاب ۲۸۳ نفر هستند. هدف و انگیزه احمد از نگارش این کتاب گردآوری احادیث مشهور نبوی با سند متصل به منظور نجات امت اسلامی از اختلاف در سنت نبوی است.

سبک مسند ابن حنبل

۱. ترتیب اسامی صحابه در این کتاب تلفیقی از شیوه های گوناگون است.
۲. از آنجا که روش و ترتیب مسند ابن حنبل برای حدیث یابی بسیار دشوار است؛ از این رو، پژوهشهایی در جهت آسان یاب کردن احادیث این کتاب شکل گرفته است.

مسانید شیعه

مسند نویسی از شیوه های مهم نگارشی اهل سنت است، اما شیعیان به این نوع نگارش چندان توجهی نکرده اند؛ زیرا
اولاً: این سبک از نگارش فواید درخور توجهی ندارد.
ثانیاً: شیعه چنین نیازی را احساس نمی کرد.

شیعیان تا سال ۲۶۰ هجری از حضور امامان معصوم، به طور مستقیم و به گونه ای کم رنگ تر تا سال ۳۳۹ هجری بهره مند بود؛ از این رو، به خاطر سپردن حدیث، آن هم به شیوه اهل سنت در میان شیعه ضرورتی نداشت. علاوه بر این، در دوران شکل گیری مسانید اهل سنت، شیعیان در نگارش از آنها پیش تر بودند و کتابهای اولیه خود را نگاشته و سرگرم تدوین و تنظیم جوامع بزرگ روایی، مانند محاسن و کافی بودند.

بعضی از نویسندگان معاصر که به تنظیم مسانید اقدام کرده اند، عبارت اند از:

۱. سید محمد کاظم کفایی نجفی مؤلف مسند الإمام الصادق در ده مجلد و مسند الإمام الباقر (علیه السلام)؛
۲. یحیی فلسفی دارایی مؤلف مسند الرسول الأعظم در سه جلد؛
۳. محمدرضا حسینی جلالی مؤلف مسند أهل البيت؛
۴. سید حسن قپانچی مؤلف مسند علی (علیه السلام).

در میان مسند نویسان معاصر، جناب حجة الاسلام و المسلمین عطاردی بیشترین تلاش را در این زمینه انجام داده اند. ایشان سخنان بیشتر امامان (علیهم السلام) را گردآوری و در کتابهایی با عنوان «مسند الإمام» جمع کرده اند. ترتیب احادیث در مسندهای ایشان به شیوه کتابهای جوامع است.

معرفی کتاب

صحیفه الإمام الرضا از احمد بن عامر طایی

عامر طایی، از اصحاب امام رضا (ع)، در سال ۱۹۴ هجری توفیق همنشینی با امام رضا (ع) را یافت و در آن سال احادیث بسیاری را از آن حضرت شنید. احمد، فرزند عامر طایی، در سال ۲ هجری مجموعه ای از این احادیث را از پدرش آموخت و آنها را در کتابی با عنوان صحیفه الرضا جمع آوری کرد. کتاب ارزشمند صحیفه الإمام الرضا (ع) ۲۰۴ حدیث دارد که به صورت مسندی از امام رضا و ایشان از طریق اجداد گرامیشان از پیامبر اکرم نقل کرده اند. گفتنی است که بیش از ۹۵ درصد احادیث این کتاب از پیامبر خدا و پنج درصد باقی مانده از امام علی، امام باقر و امام سجاد (ع) است.

ب) مصنف نگاری

از نخستین شیوه های نظم دهی، مصنف نگاری است. مصنف نگاران با موضوع بندی آثار حدیثی بر اساس ابواب فقهی گامی جدید در ارائه حدیث برداشتند. «مصنف» از ریشه «صنف» و به معنای نوع به نوع است و در اصطلاح، به کتابی گفته می شود که نویسنده آن، احادیث کتاب را بر اساس ابواب تدوین کرده باشد. از شرایط اصلی مصنفها این است که مجموعه احادیث مرفوع (سخنان پیامبر خدا)، موقوف (سخنان صحابه) و مقطوع (کلمات تابعان) را پیرامون هر موضوع گرد می آورند.

ویژگیهای کتابهای مصنف

۱. نقل احادیث پیامبر خدا، به شرط عدالت راوی آخر (صحابی)؛
۲. گزارش فعالیتها و کارهای پیامبر از سوی صحابه، تابعان و تابع تابعان؛
۳. گزارش کلیه روایات مرسل، منقطع، معلول و حتی معضل؛
۴. گزارش تمام روایات به غیر از روایات جاعلان و دروغپردازان؛
۵. مسند بودن تمام روایات و ذکر همه آنها با طریق خود نویسنده؛
۶. بیان نظریات مختلف فقههای صدر اسلام در حاشیه هر موضوع (بدون هیچ گونه داوری از جانب مؤلف)؛
۷. ارائه آرای فقهی مؤلف مصنف در یک کتاب مستقل پیرامون هر موضوع.

مصنفهای نخستین

۱. مصنف شعبه بن حجاج (م ۱۶۰ ه)؛
 ۲. مصنف سفیان بن عیینه (م ۱۹۸ ه)؛
 ۳. مصنف لیث بن سعد (م ۱۷۵ ه)؛
 ۴. مصنف عبدالرزاق بن همام صغانی (م ۲۱۱ ه) در ده جلد؛
 ۵. مصنف ابی بکر بن ابی شیبه (م ۲۳۵ ه) در هشت جلد
- دو کتاب اخیر مشهورترین مصنفها در میان اهل سنت است.

ج) معاجم

«معاجم» جمع «معجم» و «معجم» در لغت به معنای پیچیده، مبهم، حروف نقطه دار، فرهنگ و کتاب لغت است. در اصطلاح سبک شناسی کتب حدیثی، معجم به کتابی گویند که احادیث آن به ترتیب صحابه یا استادان یا شهرها گردآوری شود. ویژگی مشترک بیشتر معجم ها تنظیم آنها به ترتیب حروف الفبا است. مشهورترین کتابهای معجم، معاجم سه گانه سلیمان بن احمد طبرانی (م ۳۶۰ ه) است. او سه معجم به نامهای المعجم الصغیر، المعجم الأوسط و المعجم الکبیر را به همین سبک تدوین کرده است.

شیوهٔ معاجم : معجم نگار ابتدا اسامی اساتید یا صحابی یا شهرها را به ترتیب حروف الفبا منظم می کند و سپس به دنبال هر نام، مجموعه یا گزید های از احادیث مربوط به آن را می آورد.

معرفی کتاب

آشنایی با معاجم سی هگانه طبرانی

المعجم الصغیر از ابوالقاسم سلیمان بن احمد الطبرانی (م ۳۶۰ هـ)

طبرانی در این کتاب دو جلدی از هر یک از مشایخ خود به صورت مسندی، یک روایت از پیامبر اکرم نقل کرده است. او اسامی مشایخ را به ترتیب حروف تنظیم کرده است؛ برای نمونه باب الألف، من اسمہ أحمد طبرانی در نقل روایات، نام شیخ خود را به صورت کامل و با ذکر مکان سماع روایت آورده است و معمولاً اطلاعاتی را دربارهٔ شهر استادش و محل قرائت روایت بر او (طبرانی) ارائه می کند. شیخ ابوبکر محمد بن عبدالله بن زید، شاگرد طبرانی، این کتاب را روایت کرده است.

گفتنی است معاجمی را که به این گونه تدوین می شوند «معجم الشیوخ»، کتابهای معجم الشیوخ می نامند.

معجم الصغیر دارای ۱۱۹۸ حدیث است.

المعجم الأوسط از ابوالقاسم سلیمان بن احمد الطبرانی (م ۳۶۰ هـ)؛

هر طبرانی در معجم الأوسط «احادیث مشکل دار» را در ده جلد جمع آوری کرده است. نویسنده پس از نقل حدیث پیرامون علت و نقص آن حدیث، که گاه در سند و گاه در متن است، توضیح کوتاهی ارائه می دهد. ترتیب معجم الأوسط به ترتیب مشایخ طبرانی (حروف عجمی) است و به طور معمول این مشایخ کسانی هستند که خود نیز به نوعی غریب و ناشناخته اند. بیشتر ایرادات بر این روایات، نواقص سند است.

المعجم الکبیر از ابوالقاسم سلیمان بن احمد الطبرانی (م ۳۶۰ هـ)

طبرانی در این کتاب بیست و دو جلدی سعی کرده است تا نام تمامی صحابه و راویان حدیث نبوی را ذکر کند. مؤلف اسامی صحابه ای را هم که روایت نقل نکرده اند، از کتب مغازی و تاریخ العلماء یافته و در این مجموعه آورده است. تنظیم این کتاب بر اساس حروف الفبا است و از هر شخصیتی یک تا سه حدیث گزارش شده است. طبرانی از راویان کثیر الروایه احادیث بیشتری را نقل کرده است.

جلسه یازدهم

سبکهای صحیح نگاری، سنن نویسی و جوامع

فصل سوم

دورهٔ ارزشیابی و گزینش احادیث

سدهٔ سوم هجری، دوران شکوفایی تدوین حدیث نبوی در میان محدثان اهل سنت است. در این قرن کتابها و آثار حدیثی متعددی توسط دانشمندان، به سبکهایی بسیار متفاوت با گذشته، تدوین شد. هدف نویسندگان در سبک های پیشین (اجزاء، مسانید و ...) بیشتر حفظ احادیث و انتقال میراث روایی به قرنهای بعد بود. از این رو آثار از انسجام و انضباط شایستهٔ کتابهای حدیثی برخوردار نبودند.

با گسترش دامنه علوم، کتابهایی همچون اجزاء، مسانید و معاجم پاسخگوی نیازهای عالمان و علاقه مندان به سنت نبوی نبودند؛ چرا که این کتابها مجموعه ای از احادیث صحیح، حسن و ضعیف را در خود جای داده بودند. بنابراین، مراجعه به این متون برای دست یابی به احادیث صحیح دشوار می نمود. از این رو، دانشمندانی همچون اسحاق بن راهویه ضرورت تغییرات بنیادی در نگارش حدیث را احساس کردند و به اجرای آن فرمان دادند. در این مرحله محدثان بیشتر تلاش خود را بر ارزش گذاری و انتخاب احادیث صحیح از غیر صحیح متمرکز کردند. مهم ترین سبکهای ابداعی در این دوره، سبکهای صحاح نگاری، جامع نگاری و سنن نویسی است.

الف) صحیح نگاری

واژه صحیح در لغت به معنای سالم و پیراسته از هر گونه عیب و نقص است. این واژه در مقابل واژه سقیم قرار دارد و کلام صحیح آن است که به آن اعتماد شود. در اصطلاح علم الحدیث، صحیح به حدیثی گفته می شود که تمام سلسله سند آن تا پیامبر خدا یا صحابی و یا تابعان، همگی عادل ضابط باشند و متن حدیث نیز معلل یا شاذ نباشد. در دانش سبک شناسی کتب حدیثی، به کتابی که بر پایه همین تعریف تدوین شود و بیشتر احادیث آن از دیدگاه محدثان، حداقل محدثان همان حوزه، صحیح باشد، « کتاب صحیح » گویند. مانند دو کتاب صحیح بخاری و صحیح مسلم.

بخاری نخستین کسی است که در کتاب خود، تنها احادیثی را گردآورده که صحیح می دانسته است. تعداد احادیث صحیح بخاری، مطابق شمارش ابن حجر عسقلانی، ۷۳۹۷ حدیث است که این رقم با حذف احادیث تکراری آن به ۲۶۰۲ حدیث می رسد. اهل سنت بر این باورند که صحیح بخاری کتاب برترین و معتبرترین اثر پس از قرآن مجید است.

تلاشی همسان

مسلم بن حجاج نیشابوری دومین فردی است که در سبک صحیح نگاری پیشتاز شده است. صحیح مسلم معتبرترین اثر روایی، پس از صحیح بخاری، در میان اهل سنت است و اطلاق صحیحین بر این دو کتاب یک اصل پذیرفته شده در میان تمام عالمان سنی است. مسلم، احادیث صحیح این کتاب را از میان سیصد هزار حدیث گلچین کرده است. ۴۳۱ شمار احادیث این کتاب، بدون تکرار، بالغ بر چهار هزار و با تکرار ۷۲۷۵ حدیث است. از دیدگاه اهل سنت کتابهایی که به سبک صحیح نگاری تدوین شده اند، معتبرترین کتابهای حدیثی هستند.

از نگاه بسیاری از محدثان، کتابهای حدیثی از جهت اعتبار به چهار دسته تقسیم می شوند:

دسته اول: سه کتاب موطأ مالک بن انس، صحیح بخاری و صحیح مسلم را شامل می شود.

دسته دوم: کتابهای سنن

دسته سوم: مسانید، جوامع و مصنفاتی است که احادیث صحیح، حسن و ضعیف را درهم آمیخته اند.

دسته چهارم: کتابهایی است که علاوه بر احادیث نبوی صحابه و تابعان، مطالب جعلی و ساختگی هم در آنها راه یافته است.

کتابهایی با نام « صحیح »

محمد بن جعفر کتانی در کتاب الرسالة المستطرفه اسامی دیگر کتابهای صحیح را نیز برشمرده است.

صحاح شش گانه

اصطلاح « صحاح شش گانه » در میان بسیاری از نویسندگان رواج یافته است. منظور نویسندگان از کتابهای صحاح شش گانه کتابهای صحیح بخاری، صحیح مسلم، سنن ابی داود، سنن ترمذی، سنن نسایی و سنن ابن ماجه است. اما محدثان بر این باورند که نمی توان تمامی این کتابها را صحیح دانست. بنابراین، ایشان این شش کتاب را « اصول سته » نامیده اند.

در میان محدثان قرن پنجم برای پنج کتاب نخست اصطلاح اصول خمس را به کار می بردند. بعدها محمد بن طاهر مقدسی (م ۵۰۷)، سنن ابن ماجه را نیز در شمار همان اصول دانست و کتابی نیز با عنوان شروطاً الا ثمة السنه نگاشت. محدثان و رجالین پس از او نیز اصطلاح کتب سته و اصول سته را متداول ساختند. کتانی، سبک شناس معاصر، از شش کتاب پیش گفته، با عنوان « کتب سته » یاد کرده است.

نویسنده کتاب أبجد العلوم خود تعریفی مستقل از صحاح شش گانه ارائه داده و بر این باور است که « صحاح سته » عبارت اند از: صحیح بخاری، صحیح مسلم، صحیح ابن حبان، صحیح ابن ابی عوانه، صحیح ابن خزیمه و مستدرک حاکم نیشابوری.

ب) سنن نویسی

تعریف: « سنن » جمع « سنّه » و در لغت به معنای سیره و طریقه نیکو است. در اصطلاح سبک شناسی کتب حدیثی « سنن »، به کتاب احکامی گفته می شود که مؤلف آن، احادیث کتاب را براساس ابواب فقهی تنظیم کرده باشد. در این سبک نگارشی کلمات صحابه (موقوفات) و مراسیل ذکر نمی شود؛ چرا که احادیث موقوف را نمی توان در شمار سنن پیامبر دانست. بنابراین، سنن مجموعه ای از احادیث فقهی است که بر اساس ابواب فقه منظم شده است.

توضیح: جمعی از محدثان فقیه برای گردآوری احکام و استناد به روایات نبوی کتابهایی را با عنوان سنن تدوین کرده اند. این کتابها معمولاً از باب الایمان یا الطهاره آغاز می شود و یک یک ابواب فقهی را دربرمی گیرد.

پیشینه

سنن نویسی به عنوان یک سبک فقهی از قرن سوم به بعد رایج شد. شیعه و اهل سنت کتابهای متعددی را با همین عنوان نگاشته اند.

کتابهای فقهی شیعیان، در سه قرن نخست، بیشتر با عنوانهای جزئی موضوعات فقهی و یا با عنوان « الجامع » نگاشته می شد و « لفظ السنن » بیشتر در میان اهل سنت کاربرد داشت. قدیمی ترین کتاب سنن در میان اهل سنت، نگاشته امام شافعی (م ۲۰۴هـ) است.

سنن اربعه

محدثان اهل سنت اصطلاح « سنن اربعه » را برای چهار کتاب به کار می برند که نام این کتابها به ترتیب اعتبار به شرح زیر است:

۱. سنن ابی داود تألیف ابوداود سلیمان بن اشعث سجستانی (م ۲۷۵هـ)، در دو جلد و دارای ۵۲۷۴ حدیث؛
۲. سنن الترمذی یا الجامع الصحیح، تألیف ابو عیسی ترمذی (م ۲۷۹هـ)، در پنج جلد و دارای ۳۹۵۶ حدیث؛
۳. سنن النسائی، ابو عبد الرحمن احمد بن شعیب نسائی (م ۳۰۳هـ)، در پنج جلد و دارای ۵۷۶۱ حدیث؛
۴. سنن ابن ماجه تألیف ابو عبدالله محمد بن یزید بن ماجه قزوینی (م ۲۷۳هـ)، در دو جلد و دارای ۴۳۴۱ حدیث.

مشهورترین کتابهای سنن، پس از سنن چهارگانه، عبارت اند از:

۱. سنن امام شافعی (م ۲۰۴هـ)؛

۲. السنن الکبری، کتابی دیگر از نسایی، در شش جلد؛
۳. سنن دارمی (م ۲۵۵ ه)، ۴۴۶ در دو جلد؛
۴. سنن بیهقی (م ۴۵۸ ه)، در یازده جلد؛
۵. سنن سعید بن منصور خراسانی (م ۲۲۷ ه)، در دو جلد؛
۶. سنن دارقطنی (م ۳۸۵ ه)، در چهار جلد.

دلیل نیاوردن کتابهای سنن در شمار کتب صحاح

انگیزه اصلی نویسندگان سنن با انگیزه اصلی صحیح نگاران تفاوت داشت. مهم ترین هدف صحیح نگاران گردآوری و جداسازی احادیث صحیح از غیر صحیح بود، در حالی که مهم ترین هدف سنن نویسان گردآوری احادیث مورد نیاز فقیهان برای صدور فتوی بود. مصنفین سنن تنها به دنبال گردآوری احادیث صحیح نبوده اند. محدثان اهل سنت، پس از کاوش و بررسی احادیث صحیحین، صحت ادعای مؤلفان آنها را تأیید کرده اند، ولی درباره صحت احادیث سنن اختلافات بسیار زیادی در بین این محدثان وجود دارد.

سننی متفاوت با دیگر سنن

رسالت اصلی کتابهای سنن، تدوین احادیث فقهی است. اما گاهی نویسندگان، بنا به ذوق و سلیقه شخصی و یا گرایشها و مصالحی که در نظر داشتند، احادیث غیر فقهی را نیز در لابه لای ابواب ذکر می کردند؛

پرداختن به احادیث غیر فقهی، آن هم در حجمی چنین گسترده، سبب برتری این کتاب نسبت به سایر کتابهای سنن شد تا آنجا که به آن لقب «الجامع الصحیح» دادند. در حقیقت این کتاب از کتابهای سنن فراتر و از کتابهای جامع پایین تر است؛ چرا که تمام ویژگیهای کتابهای جامع را ندارد.

ج) جوامع

جامع، به کتابی حدیثی گفته می شود که تمام موضوعات دینی مورد نیاز [جامعه] را دربرداشته باشد. محدثان شمار اصلی ابواب جوامع را هشت باب، در هشت موضوع دانسته اند.

اگرچه کتاب شناسانی همچون کتانی، این ابواب را برای جوامع تعریف کرده اند، اما کمتر کتاب جامعی را می توان یافت که احادیث مربوط به تمام این موضوعات را گرد آورده باشد. آنچه مسلم است، این است که کتابهای جوامع بایستی بیشتر مسائل مورد نیاز جامعه را دربرداشته باشند.

نکته: جوامع از کتابهای سنن بسیار کامل تر هستند و موضوعات متعددی را در برمی گیرند که در کتابهای سنن دیده نمی شود؛ مانند: مباحث تاریخی، عقایدی و تفسیری. اما کتابهای سنن تنها وظیفه نقل احادیث فقهی را بر عهده دارند.

جلسه دوازدهم

دوران پردازشهای تکمیلی و جانبی

فصل چهارم: دوره پردازشهای تکمیلی

اهل سنت چنان به دو کتاب جامع بخاری و مسلم به دیده قبول می نگریستند که تا مدت‌ها از سبک و شیوه آنان، در تألیف و خلق کتابهای حدیثی خود تقلید می کردند. پس از گذشت حدود یک قرن، دانشمندان اهل سنت سعی کردند تا آثاری جدید عرضه کنند. در ابتدا آنچه بیش از همه مورد توجه ایشان بود، ارائه فعالیت‌هایی نوین پیرامون دو کتاب صحیح بخاری و مسلم و با محوریت این دو کتاب بود. حوزه های علمی آن چنان به کتابهای صحیحین شیفته شده بودند که گویی هیچ حدیثی غیر از احادیث این دو کتاب ارزش و اعتباری ندارد. این گونه نگرشها سبب شد تا سبکها یی جدید همچون مستدرک و مستخرج در حاشیه این دو کتاب شکل بگیرد. این سبکها در شمار سبکهای هستند که در قرن چهارم و پنجم شکل گرفته‌اند.

الف) مستدرک نویسی

تعریف

معنای لغوی: استدراک، مصدر متعدی از باب استفعال است و چنانچه با «عَلَى» بیاید به معنای جبران کردن، تلافی کردن و تکمیل کردن است. و به طور معمول برای تکمیل کار ناتمام و ناقص به کار می رود.

معنای اصطلاحی: سبک مستدرک نویسی یکی از سبکهای کتاب شناختی است. معنای اصطلاحی این واژه نیز از معنای لغوی آن گرفته شده است. مستدرک کتابی است که به مثابه متممی بر کتاب دیگر، با همان شیوه و شروط نویسنده قبلی، تدوین شود.

نویسنده مستدرک سعی می کند احادیثی را که نویسنده اصلی ذکر نکرده است، در مستدرک بیاورد؛ مانند کتاب المستدرک علی الصحیحین اثر حاکم نیشابوری.

منظور از اینکه مستدرک نویس باید کتاب خود را با همان شیوه نویسنده اصلی تدوین کند، این است که مستدرک نویس باید ابواب کتاب، طریقه نقل (مسند یا مرسل) و ... را به طور دقیق همانند کتاب اصلی تنظیم کند. اصطلاح شرط نیز، به طریق نقل و اسناد کتاب اصلی مربوط است. مستدرک نویس باید در اسناد احادیث دقت کند و تنها از راویان یا کتابهایی روایت نقل کند، که صاحب کتاب اصلی از ایشان نقل کرده است و درواقع آن راویان یا کتابها، نزد مؤلف اصلی، ثقه و مورد تأیید بود هاند.

آشنایی با چند مستدرک

را نخستین بار حاکم نیشابوری برای کتاب خویش برگزید. واژه «مستدرک» این واژه در دوره های بعد در مقام اصطلاحی در سبک شناسی و منبع شناسی معروف شد؛ برای مثال در قرون چهارم و پنجم چند کتاب به سبک مستدرک بر صحیح بخاری و مسلم نگاشته شد که مهم ترین آنها به شرح زیر است:

۱. الإلزامات علی الصحیحین، اثر دارقطنی (م ۳۸۵ هـ)، در یک جلد؛ ۴۵۹
۲. المستدرک علی الصحیحین، اثر حاکم نیشابوری (م ۴۰۵ هـ)، در چهار جلد؛
۳. المستدرک علی الصحیحین، اثر أبوذر الأنصاری الهروی (م ۴۳۴ هـ).

معرفی کتاب

المستدرک علی الصحیحین

مؤلف

ابوعبدالله محمد بن عبدالله از نوادگان محمد بن حَمْدُویَّة نیشابوری است. او در کتابهای روایی به «ابن البیَّع» و در میان محدثان با نام حاکم نیشابوری مشهور است. او در سال ۳۲۱ هجری در نیشابور متولد شد. وی در سال ۳۵۹ هجری از جانب

دولت سامانیان به منصب قضاوت شهر نسا، از شهرهای بزرگ خراسان مشهور شد. پس از آن قضاوت گرگان نیز به او منصوب و از آن پس به لقب «حاکم» در آن روزگار، پیشنهاد شد که نپذیرفت. حاکم در سالهای پایانی عمرش به نیشابور بازگشت و در سال ۴۰۵ هجری در همان شهر دار فانی را وداع گفت. مورخان بر این باورند که حاکم از هزار نفر حدیث شنیده و نزدیک به ۱۵۰۰ رساله و کتاب تدوین کرده است.

برخی از آثار حدیثی او عبارت اند از: کتاب الأربعین، الإکلیل فی دلائل النبوه، أمالی العشیات، تاریخ نیشابور، سؤالات الحاکم للدارقطنی فی الجرح و التعديل، علل الحدیث، فضائل فاطمه المستدرک علی الصحیحین و معرفة علوم الحدیث.

مذهب: بعضی از دانشمندان اهل سنت حاکم را شیعه و بعضی رافضی معرفی کرده اند و عده ای دیگر او را سنی متمایل به تشیع دانسته اند. جمعی از دانشمندان شیعی نیز او را در شمار عالمان شیعی ذکر کرده اند. در این میان نظرات افراطی و نادرستی در مورد او مطرح شده است. آنچه باعث چنین قضاوتهایی در مورد او شده است، این است که حاکم در کتاب المستدرک علی الصحیحین خود روایات بسیاری را در فضایل امام علی (ع) آورده است.

از سویی دیگر کسانی همچون ابن طاهر مقدسی و شیخ الاسلام هروی، که او را شیعه و رافضی می خوانند، خود از حنابله بسیار متعصب اند که با حاکم، که شافعی است، هیچ گونه همزیستی ندارند. بنابراین، طبیعی است که چنین حملاتی را بر حاکم روا دارند. فارغ از تمام این اختلافات، باید توجه داشت که شخصیت حدیثی حاکم نیشابوری نزد محدثان اهل سنت چندان خوشایند نیست و در مجموع او را «متساهل در حدیث» و راوی روایات ضعیف و جعلی می دانند.

دلیل دیگری که عامل این خرده گیریها بر حاکم و اتهام او به تشیع شده است، این است که حاکم، مسئولیتهایی را از جانب دولت سامانی می پذیرفت و حتی سفیر میان سامانیان و آل بویه بود که در مراسلات چندین بار به عنوان سفیر آل بویه میان آن دو دولت، از وجود او استفاده می شد.

کتاب

نام کتاب: مؤلف در متن کتاب هنگام توضیح یکی از روایات، از کتابش با نام المستدرک علی الشیخین یاد کرده است، اما در دوره های بعد این کتاب با عنوان المستدرک علی الصحیحین مشهور شد که علی الظاهر از همان سخن مصنف برگرفته شده است.

انگیزه نگارش

حاکم این کتاب را، روز دوشنبه هفتم محرم سال ۳۷۳ هجری برای شاگردانش املا کرده است. او انگیزه خود را این چنین بیان می کند: بخاری و مسلم دو کتاب صحیح نگاشته اند که اکنون شهره آفاق شده است. آن دو هیچ گاه ادعا نکردند که تمام احادیث صحیح، فقط در همین کتاب است و احادیث کتابهای دیگر صحیح نیست، در حالی که در عصر حاضر، جماعتی خرده گیر بر راویان خرده می گیرند که تمام روایات صحیح نزد شما کمتر از ده هزار حدیث است و هزاران کتاب و رساله حدیثی دیگری که شما دارید، روایاتش همگی مشکل دار و ضعیف است. از سوی دیگر گروهی از دانشمندان این شهر و دیگر شهرها از من درخواست کرده اند تا کتابی حدیثی با همان اسناد بخاری و مسلم تدوین کنم؛ چرا که هیچ عذری برای نوشتن روایات غیرضعیف پذیرفته نیست.

سبک کتاب

حاکم تلاش کرده است تا بابهای کتابش را به ترتیب کتابهای فقهی و جوامع، مرتب کند. ترتیب ابواب مستدرک بیشتر با کتاب صحیح بخاری سازگار است

دسته بندی روایات

روایات موجود در مستدرک بر سه دسته است:

۱. احادیثی که مطابق شرط شیخین صحیح است .
۲. احادیثی که مطابق با شرط یکی از دو کتاب بخاری یا مسلم صحیح است .
۳. احادیثی که به اجتهاد حاکم صحیح است .

اعتبار احادیث کتاب

مؤلف در دیباچه کتاب ادعا می کند که تمامی احادیث کتابش صحیح است . همچنین ذیل تمام روایات مدعی است که آن حدیث معتبر و صحیح است ، ولی بخاری و مسلم آن را روایت نکرده اند . این ادعا سبب شده است که بعضی ، همچون کتانی ، این کتاب را در شمار کتابهای صحاح معرفی کنند. از سوی دیگر ، بیشتر محدثان اهل سنت هنگام مواجهه با این کتاب احتیاط را ترجیح می دهند. ابوسعید مالینی شافعی (م ۴۱۲ هـ) گفته است که از اول تا آخر مستدرک را مطالعه کرده و هیچ حدیثی را بر شرط شیخین نیافته است با این حال ذهبی (م ۷۴۸ هـ) می گوید « این کلام مالینی غلوآمیز و زیاده روی است » آن گاه حافظ ذهبی ، که خود نیز کل کتاب را خوانده است، احادیث آن به شرح زیر تقسیم بندی می کند:

- ↖ یک دوم کل احادیث: با شرط شیخین یا یکی از آن دو مطابق است.
- ← یک چهارم احادیث: سند آنها صحیح است ولی با شرط شیخین مطابق نیست.
- ↙ یک چهارم باقی مانده: احادیثی است که نه تنها صحیح نیست ، بلکه بعضی از آنها موضوع و جعلی است.

نتیجه : بنابراین، حدود سه چهارم احادیث کتاب از دیدگاه اهل سنت و مطابق با معیارهای آنان صحیح است، دو حدیث غدیر و طبر مشوی از آن جمله‌اند

اکنون که این سؤال پیش می آید که چرا اهل سنت روایات مستدرک حاکم را غیر صحیح یا حتی جعلی می دانند؟
دو پاسخ به این سؤال داده شده است:

الف) حاکم نیشابوری تمام یا بخشی از مستدرک را در اواخر عمرش نگاشته است که در این زمان غفلت و پیری بر او چیره شده و چنین اتفاقی رخ داده است.

ب) ابن حجر: تساهل حاکم سبب ترویج چنین روایاتی شده است ؛ چرا که او ابتدا متن اولیه این کتاب را نگاشته بود و قصد داشت آن را پس از بهسازی و پاکسازی به صورتی مطلوب ارائه دهد ، ولی مرگ او را امان نداد

اما باید گفت که حقیقت چیزی دیگر است و این پاسخها همگی توجیهاتی قبول نکردنی است . عظمت علمی و فرهیختگی حدیثی حاکم بر احدی از عالمان اهل سنت پوشیده نیست .

ب) مستخرج نویسی

تعریف

معنای لغوی: استخراج مصدر باب استفعال به معنای خارج کردن و بیرون آوردن است و مُسْتَخَرَج اسم مفعول به معنی بیرون آورده شده است.

معنای اصطلاحی: در دانش سبک شناسی مستخرج به کتابی گفته می شود که مؤلف آن، احادیثی از یک کتاب را با سندی که خود از طریق استادان خویش در اختیار دارد، نقل کند. این سند باید با سند کتاب اصلی متفاوت باشد؛ مانند دو کتاب مستخرج ابونعیم اصفهانی (م ۴۳۰ ه) نسبت به صحیح بخاری و صحیح مسلم.

توضیح: مستخرج نویسان در حقیقت می خواهند اسناد دیگری را از کتابهای معتبر و طریقه های دیگر به خوانندگان ارائه دهند تا مخاطبان آگاهی و اطمینان بیشتری به آن روایات پیدا کنند.

شرایط مستخرج

به طور معمول نکات زیر در مستخرجهای رعایت می شود:

۱. ترتیب موضوعات، ابواب و متون احادیث مستخرج با کتاب مورد نظر مؤلف یکسان است؛
۲. سند مستخرج باید حداقل در یکی از افراد زنجیره سند با سند کتاب اصلی مشترک باشد. این فرد می تواند استاد مشترک مستخرج نگار و نویسنده کتاب اصلی و یا یکی از افراد طبقات بعدی باشد؛ مانند اشتراک د و سند در صحابی.
۳. اسناد کتابهای مستخرج از اسناد کتاب اصلی طولانی تر نیست، مگر اینکه طولانی شدن سند به دلیل عذر یا فایده های مهم باشد.
۴. چنانچه مستخرج نگار برای حدیثی از کتاب اصلی سندی مستقل و متفاوت ندارد، می تواند آن حدیث را ذکر نکند و یا با همان سند صاحب کتاب اصلی بیاورد.

مستخرج نگاران

مستخرج های متعددی برای کتابهای اهل سنت، به ویژه صحیحین، تدوین شده است. محمد بن جعفر کتانی در الرسالة المستطرفه، چهل کتاب مستخرج را نام می برد که به ترتیب بر صحیحین، صحیح بخاری، صحیح مسلم، سنن ترمذی، سنن ابی داود، صحیح ابن خزیمه و مستدرک حاکم نیشابوری نگاشته شده است.

فواید استخراج

بعضی از محققین شانزده فایده برای مستخرج ها آورده اند که ما در اینجا تنها به سه فایده مهم آن اشاره می کنیم:

۱. علوّ و برتری اسناد
۲. کامل شدن متن احادیث
۳. تقویت حدیث

جلسه سیزدهم

اطراف نگاری، زوائد و تخریج نویسی

ج) اطراف نگاری

در اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم، نگارش بیشتر کتابهای حدیثی پایان یافته بود و مردم برای آشنایی با احادیث و پیدا کردن حدیث مورد نظر خویش با کمبود کتاب روبه رو نبودند، اما برای یافتن حدیث به فهرست راهنما یا فرهنگهای حدیث یاب نیازمند بودند. بنابراین، گروهی از دانشمندان با هدف آسان یاب کردن احادیث، کتابهایی را با عنوان «اطراف الحدیث» تدوین کردند.

تعریف

«أطراف» جمع «طَرَف»:، معنای لغوی به معنای لبه، تیزی، نوک، سر، کنار و کناره است.. «طرف البیت» کنار خانه و «طرف الطريق» به معنی کناره راه است. مراد از «طرف حدیث» نیز همان عبارات اصلی یا واژه های آغازین حدیث است که نشان دهنده متن اصلی روایت است.

معنای اصطلاحی: در میان کتابهای حدیثی، کتابهایی با عنوان «اطراف الحدیث» به چشم می خورد. مؤلفان این کتابها تنها بخش اصلی حدیث (معروف ترین بخش متن حدیث) را می آورند و آن گاه مصادر و اسناد گوناگون آن روایت را در گستره هایی اختیاری بیان می کنند.

بیشتر اطراف نگاران، دامنه ای مشخص را برای تحقیق خویش انتخاب و سعی می کنند تا اطراف الحدیث یک یا چند کتاب معروف و معدود را تنظیم کنند. اینک با بعضی از کتابهای اطراف که در گستره هایی گوناگون نگاشته شده اند، آشنا می شویم:

موطأ مالک بن انس: دارقطنی و خطیب بغدادی هر یک کتابی با نام أطراف الموطأ نگاشته اند.

مسند ابن حنبل: کتاب إطفاف المسند المعتبری بأطراف المسند الحنبلی، اثر ابن حجر عسقلانی.

صحیح بخاری: أطراف البخاری، اثر عبدالهادی السندی.

صحیحین: عبارت اند از:

۱. أطراف الصحیحین، اثر خلف بن محمد الواسطی
۲. أطراف الصحیحین، اثر خلف ابومسعود دمشقی
۳. أطراف الصحیحین، اثر ابونعیم اصفهانی
۴. أطراف الصحیحین، اثر اب نجر عسقلانی.

السنن الأربعة: (سنن های چهارگانه ابوداود، ترمذی، نسایی و اب نجاه): الاشراف علی معرفة الأطراف، اثر اب نعاک

الکتب الستة: (سنن های چهارگانه به علاوه صحیح بخاری و صحیح مسلم):

۱. أطراف الکتب الستة، احمد بن طاهر مقدسی معروف به اب نقیسرانی
۲. تحفة الاشراف بمعرفة الأطراف، حافظ عبدالرحمن بن یوسف میزی

در میان اطراف نگاران، ابن حجر عسقلانی گوی سبقت را از دیگران ربوده است. او در دامنه های مختلف کتاب اطراف نگاشته است. معروف ترین اثر او در این زمینه کتاب اتحاف المهره باطراف العشره است. این کتاب اطراف الحدیث ده کتاب معروف را برای خوانندگان بیان کرده است.

انواع اطراف نگاری

اطراف نگاری به دو گونه متفاوت انجام شده است: شیوه متقدمان و شیوه معاصران.

الف) شیوهٔ متقدمان

اطراف نگاران متقدم در ترتیب و چینش اسلوب اصلی از مسندنگاران پیروی می کردند؛ ایشان مسانید صحابه را به ترتیب حروف الفبا می آوردند و سپس اطراف احادیث هر یک از صحابه را بیان می کردند. آنان برای آسان یاب شدن احادیث، نام تابعین (راوی را که از صحابه روایت نقل می کند) هم به ترتیب حروف الفبا ذیل سند هر صحابی می آورند.

ذیل مسند هر صحابی نیز نام تابعینی که از او روایت نقل کرده اند، به ترتیب آمده است. در این شیوه خوانندگان باید حداقل از نام راوی اصلی روایت اطلاع داشته باشند. خواننده ای که نام صحابی و تابعی و بخشی از روایت را بداند، می تواند به اطراف الحدیث مراجعه کند تا مکان (یا مکانهای) دقیق روایت را از کتاب اطراف الحدیث بیابد.

اطراف نگاران در این شیوه سعی می کنند تا اطلاعاتی همچون آدرسهای مختلف و سند های گوناگون را در اختیار جستجو کننده حدیث قرار دهند. همچنین بعضی از این نویسندگان توضیحات و لطایفی از روایت را هم بیان می کنند.

ب) شیوهٔ معاصرین

چنانچه گذشت، مراجعه به اطراف الحدیثهای پیشین برای نسل امروز که با راویان و صحابی آشنا نیستند، مشکل است. دانشمندان علوم حدیث در عصر حاضر به این نتیجه رسیدند که بایستی فرهنگهایی تنظیم شود که جویندگان حدیث، در هر سطحی، به آسانی بتوانند با استفاده از آنها به مصادر حدیثی دست یابند. از این رو، تصمیم گرفتند تا اطراف الحدیثهای جدید تنظیم کنند. در این شیوه فقط کلمات آغازین هر حدیث به ترتیب حروف الفبایی لیست می شود. بنابراین، جستجو کننده حدیث اگر چند کلمهٔ اصلی روایت را بداند، به آسانی می تواند آن را در منابع اصلی بیابد. امروزه تنظیم الفبایی متون آغازین روایات به راحتی با کمک رایانه انجام می شود. از این رو، محققان کتابهای مهم «اطراف الحدیثهای» را برای این کتابها تنظیم کرده اند تا خوانندگان به گاه نیاز به راحتی بتوانند به آن مراجعه کنند. امروزه حتی برای اطراف حدیثهایی که متقدمان نگاشته اند نیز فهرستهایی به این شیوه تنظیم شده است.

معرفی کتاب تحفه الاشراف بمعرفة الأطراف

این کتاب اثر محدث پرکار قرن هشتم حافظ ابوالحجاج یوسف بن عبدالرحمن مزّی (م ۷۴۲ هـ) است. حافظ مزّی در این کتاب اطراف احادیث کتابهای شش گانه و برخی دیگر از کتابهای اهل سنت از قبیل مقدمه کتاب مسلم، مراسیل ابی داود، علل ترمذی، شمائل ترمذی و عمل الیوم و اللیله نسایی را ذکر کرده است. او در این کتاب به برخی از کتب اطراف الحدیثی پیش از خود اعتماد و به آنها توجه کرده است. نگارش تحفه الاشراف، ۲۶ سال به طول انجامیده است. مطابق بیان مؤلف، تألیف این کتاب از عاشورای سال ۶۹۶ آغاز و در ربیع الآخر ۷۲۲ به پایان رسیده است.

حافظ مزّی در این کتاب از شیوهٔ متقدمان پیروی و همانند تمام اطراف نگاران چند کلمهٔ اصلی روایت را ذکر کرده است. کتاب او در چهارده جلد و با حاشیهٔ ابن حجر عسقلانی (م ۸۵۲) بارها به چاپ رسیده است.

نکته: اطراف نگاران برای آسان تر شدن نگارش از آوردن نام کامل کتابهای مصاد ر خودداری و علائم اختصاری ویژه ای را برای کتابهای منبع انتخاب می کنند؛ به عنوان مثال از رموز زیر استفاده می کنند: البخاری: خ، مسلم: م، أبوداود: د، الترمذی: ت، اب نماجه: ق، نسایی: س.

بزرگ ترین و مشهورترین اطراف الحدیث

دانشمند معاصر جناب محمد سعید بسیونی کتابی را در یازده جلد با عنوان موسوعه اطراف الحديث النبوی الشریف تدوین کرده است. او در این کتاب اطراف الحديث ۱۵۰ کتاب حدیث را ذکر کرده است. بسیونی برای هر کتاب علامتی اختصاری قرار داده است.

چند نکته

۱. اطراف نگاران معاصر، در این شیوه فقط به دنبال هدف اصلی اطراف نگاری، یعنی معرفی منابع و مصادر روایت هستند. بنابراین، در این کتابها اثری از نام صحابی، تابعی و یا اسناد روایت دیده نمی شود.
 ۲. در دو دهه اخیر (سالهای پس از پیروزی انقلاب اسلامی) در مجامع علمی شیعه نیز اطراف نگاریهای گوناگونی انجام شده است. پیشتاز این شیوه، بنیاد پژوهشهای آستان قدس رضوی است. این بنیاد اطراف الحديثهایی برای بیشتر کتابهای شیخ صدوق و کتابهای اصلی شیعه تنظیم و منتشر کرده است.
 ۳. نرم افزار معجم مداخل احادیث الشیعه تنها نرم افزار مربوط به اطراف الحديث است که در گستره بیش از هشتصد کتاب طراحی شده است.
 ۴. ظهور نرم افزارهای متعدد حدیثی سبب کم رنگ شدن مراجعه به اطراف الحديثها شده است. ۵۰۳
- مراجعه به اطراف الحديث و یافتن منابع، مهم ترین مرحله فن تخریج نویسی یا مصدريابی است.

د) زوائد نویسی

تعریف

روشن است که محدثان نمی توانند تمام احادیث را در کتابهایشان گرد آورند، چرا که دامنه احادیث آن قدر گسترده است که کسی را یارای آن نیست که از این دریای بی کران بیش از توان خود بهره برد. با گذشت زمان، عده ای از نویسندگان سبک جدیدی را با عنوان «زوائد نویسی» ابداع کردند. در این شیوه نویسنده، دو کتاب یا دو مجموعه از کتابهای حدیثی را با یکدیگر مقایسه می کرد و سپس احادیث زائد یکی از آن دو بر دیگری را در کتابی مستقل با عنوان زوائد جمع آوری می کرد. به طور معمول بیشتر زوائد با محوریت اصول سته و کتب صحاح تهیه شده است.

برای مثال کتاب زوائد ابن ماجه علی اصول الخمسه حاوی احادیثی است که ابن ماجه در سنن خویش آورده است، ولی نویسندگان کتب خمس آنها را نیاورده اند.

اعتبار زوائد

به نظر می رسد، زوائد نویسی نه تنها فایده ای ویژه ندارد، بلکه محققان بر این باورند که روایات کتاب های زوائد چندان قابل توجه نیست. نکته مهم پیرامون کتب زوائد آن است که گرچه در این کتب احادیث صحیح نیز وارد شده است، اما این کتب از نظر کیفیت اعتبار، در شمار منابع درجه دوم به شمار می رود.

پیشینه زوائد نویسی

نویسندگان بسیاری به این شیوه کتاب نگاشته اند که بیشتر ایشان در قرن نهم زندگی می کردند. نخستین کسی که زوائد نوشت، حافظ مغلطای بن قلیچ (م ۷۶۲) است که البته آثار او به دست ما نرسیده است. پس از او نورالدین هیثمی (م ۸۰۷)، شهاب الدین بوصیری (م ۸۴۰) و ابن حجر عسقلانی (م ۸۵۲) کتابهایی در این زمینه نگاشته اند. در میان زوائد نویسان، تلاش نورالدین هیثمی ستودنی است. او بیش از دیگران زوائد نوشته است.

پس از هیشمی چند کتاب در این زمینه نگاشته شد که نام معروفترین آنها به شرح زیر است:

۱. مصباح الزجاجة فی زوائد ابن ماجه (زوائد ابن ماجه بر کتب خمسہ)، إتحاف الخیرة المهره بزوائد المسانید العشرة علی الکتب الخمسه، هر دو کتاب اثر شهبا بالدين بوضیری است؛
۲. المطالب العالیة بزوائد المسانید الثمانیه، نیز اثر ابن حجر عسقلانی است.

معرفی کتاب مجمع الزوائد و منبع الفوائد

مؤلف

نورالدین أبوالحسن علی بن أبی بکر الهیثمی القاهری، مؤلف این کتاب، در سال ۷۳۵ هجری چشم به جهان گشود. مذهب او شافعی بود و در گردآوری متون حدیثی و حفظ آنها به درجه «حافظ» رسیده بود. از مهم ترین ویژگیهای زندگی او ملازمت وی با دانشمند بزرگ آن دوران، زین الدین عراقی (م ۸۰۶)، است. او از همان سنین جوانی در سفر و حضر همراه استاد خویش بود و به همراه او بارها به حج مشرف شد و در سفرهای مصر، قاهره، حج، بیت المقدس، دمشق، بعلبک، حلب، طرابلس و ... او را همراهی کرد. ملازمت چندین ساله با استادی چون عراقی، از هیشمی استادی بزرگ ساخت، ابن حجر عسقلانی، برجسته ترین شاگرد هیشمی در علم حدیث است. ابن حجر در یک سفر حج که همراه هیشمی بود، کتاب مجمع الزوائد را بر او قرائت کرد. او مطالب زیبایی را در مورد استادش در کتاب معجم الشیوخ ذکر کرده است.

کتاب

نام کتاب مجمع الزوائد و منبع الفوائد است. نام گذاری این کتاب به پیشنهاد عراقی انجام شده است. هیشمی در این کتاب احادیث زائد بر کتب سته (کتابهای شش گانه صحیح بخاری و مسلم، سنن های ترمذی، نسایی، ابی نعیم و ابی داود) را از سه مسند و سه معجم زیر گرد آورده است:

مسانید: مسند احمد بن حنبل، مسند ابوبکر البزار و مسند أبی یعلی موصلی.

معاجم: المعجم الكبير، المعجم الأوسط و المعجم الصغير (هر سه از طبرانی).

سبک مجمع الزوائد و منبع الفوائد

مجمع الزوائد از ۴۴ کتاب به معنای فصل تشکیل شده است. هر کتاب نیز دارای ابواب متعدد است. این کتابها به صورت سلسله ای و به طور تقریبی با یکدیگر مرتبط است. چینش کتابها شبیه کتب فقهی است.

از مهم ترین ویژگیهای این کتاب به موارد زیر می توان اشاره کرد:

۱. هیشمی به پیشنهاد استادش (عراقی) اسناد تمام روایات را حذف و تنها نام راوی آخر را بیان کرده است.
۲. در هر کتاب سعی شده است تمام معلومات مرتبط با موضوع کتاب گردآوری شود.
۳. اگر حدیثی به چند موضوع مختلف مربوط بوده، حتی اگر طولانی هم باشد، آن را در تمام موضوعات ذکر کرده است. البته گاهی نیز از این شیوه عدول و تنها به ارجاع به آن بسنده کرده است.
۴. او ذیل هر حدیث کتابهایی را که آن حدیث در آنها آمده است، نام برده است. (البته در همان گستره مسانید و معاجم).

۵. اگر در سند حدیثی فردی مذموم وجود داشته باشد و یا مشکلی در حدیث باشد، هیشمی در ذیل حدیث با کلامی مختصر به آن اشاره می کند

ه) تخریج نویسی

دانشمندان مسلمان در علوم گوناگون، از آیات قرآن و احادیث برای استدلال یا استناد و شاهد مثال بهره می جویند. با نگاهی گذرا به کتابهای فقهی، تفسیری، اخلاقی، عقایدی و ... به نقش حدیث در هر یک از این متون پی می بریم. ناگفته نماند که در گذشته، بیشتر نویسندگانی که در متون خویش از احادیث بهره می جستند، منابع و مصادر حدیث خویش را بیان نمی کردند؛ به عبارت دیگر، شیوه پاورقی نویسی و دادن نشانی، در میان نویسندگان پی شین وجود نداشت. این امر سبب می شد که خواننده از درستی و نادرستی حدیث بی خبر باشد. این گونه امور سبب پیدایش سبک تخریج نویسی در قرن هشتم شد

تعریف

تخریج به کتابی گفته می شود که منابع و مصادر احادیث کتاب دیگری را گردآورده باشد. کتابهای تخریج به طور معمول برای مصدربابی احادیث کتابهای تفسیر، عقاید، اخلاق، اصول، فقه، شرح الحدیث و لغت به کار می رود؛ مانند کتاب تخریج احادیث تفسیر الکشاف، اثر جما لالدین ابی محمد عبدالله بن یوسف (م ۷۶۲ه).

نکته ها

۱. عناوین « آخرجه » و « خَرَجَه » که پیش از اسامی محققین کتابهای حدیثی می آید، بیانگر آن است که تخریج احادیث کتاب توسط چه کسی انجام شده است.
۲. تخریج احادیث، در گذشته در کتابهایی مستقل انجام می شد، اما امروزه تخریج احادیث در پاورقی کتابها انجام می شود.
۳. منبع شناسی و آشنایی با رتبه هر کتاب در تنظیم تخریجات ضروری است.
۴. تخریج نویسان پیشین، زحمات بسیاری را برای انجام تخریج متحمل می شدند. آنان گذشته از اینکه از کتابهای اطراف الحدیث استفاده می کردند، خود نیز به خوبی با کتابهای حدیثی آشنا بودند و به طور معمول از حافظان حدیث به شمار می رفتند.
۵. در دوره معاصر به یاری رایانه تخریج نگاری امر آسانی شده است، اما توانایی تخریج نگاران امروزی در دو عنصر نهفته است: نخست پیدا کردن مصادر بیشتر و سپس چینش صحیح مصادر به ترتیب رتبه های علمی هر کتاب.
۶. بعضی از کتابهای تخریج، احادیثی را که در بین مردم مشهور است، گردآوری و نشانی آنها را معلوم کرده اند؛ مانند کشف الخفاء و مزیل الالباس اثر حافظ اسماعیل بن محمد عجلونی.

معرفی کتاب

المغنی عن حمل الأسفار

مؤلف

حافظ زین الدین عبدالرحیم بن حسین عراقی (م ۸۰۶)، مؤلف این کتاب، در سال ۷۲۵ در مصر به دنیا آمد. او از همان سنین کودکی به علم آموزی روی آورد. حافظه قوی او بسیار مشهور بود به گونه ای که گفته اند که عراقی در هر روز چهارصد خط از احادیث و متون را حفظ می کرد. او از اساتید بزرگ زمان خود بهره برد و سپس برای تحصیلات راهی بیت المقدس، مکه و شام شد. او در مکانهایی معتبر همچون جامع ابن طولون ظاهریه و مدینه به تدریس اشتغال داشت. وی در سال ۷۸۷، هم زمان با پذیرش مقام امامت مسجد النبی، پست قضاوت این شهر را نیز عهده دار شد. او پس از سه سال به قاهره بازگشت و به فعالیتهای

علمی خویش ادامه داد. مجالس املای حدیث او از سال ۷۹۵ آغاز شد. در این دوران او چهارصد مجلس املای حدیث برپا کرد سرانجام وی پس از عمری تلاش در سال ۸۰۶ در قاهره درگذشت.

نام کتاب: نام کامل کتاب، خود بیانگر سبک و محتوای کتاب است: المغنی عن حمل الألفار فی الألفار فی تخریج ما فی الاحیاء من الأخبار.

سبک کتاب: نویسنده روایت هر بخش را مطابق با بخشهای کتاب إحياء العلوم غزالی آورده است. او در بیان روایات تنها به ذکر طرف الحدیث اکتفا کرده و از آوردن صورت کامل احادیث خودداری کرده است. عراقی پس از بیان هر حدیث، روایت را ارزیابی می کند و صحیح یا حسن یا جعلی بودن آن را بیان می کند. او احادیث تکراری را فقط یک بار نقل کرده است.

جلسه چهاردهم

کتابهای فراگیر، ترتیب کتب، احادیث قدسی و احادیث مسلسل

و) کتابهای فراگیر

نویسندگان تا قرن هفتم با ابداع شیوه هایی گوناگون، احادیث نبوی و آثار صحابه را ساماندهی کردند به طوری که دانشمندان دوره های بعد بیشتر خوشه چین تلاشهای پیشینیان بودند و سعی می کردند تا در امتداد همان شیوه ها پژوهش کنند. در این دوران برخی به این فکر افتادند که مجموعه ای از آثار مهم پیشینیان را با محوریت همان ابواب در مجموعه ای جدید گرد آورند. هدف این نویسندگان این بود که خوانندگان با مطالعه یک کتاب، از کتابهای گذشتگان آگاه و از مراجعه به چند کتاب بی نیاز شوند. این هدف سبب شد تا شیوه ای به نام جوامع فراگیر یا جمع الجوامع ظهور کند.

تعریف: کتابهایی را که به گرد آوری جوامع مهم حدیثی پیشینیان اقدام کنند، جوامع فراگیر یا جمع الجوامع گویند. أبوالحسن رزین (م ۵۳۵)، ابن اثیر (م ۶۰۶) و ابن کثیر (م ۷۷۴) از پیشتازان این سبک نگارشی هستند و سیوطی (م ۹۱۱) از کسانی است که این سبک را در گونه های مختلف به کار بسته است.

این شیوه در قرن پنجم و ششم در گستره ای محدودتر آغاز شد، اما در قرن هفتم تا دهم به تکامل چشم گیری رسید. نخستین فردی که کتابهای سنن أبی داود، ترمذی، نسایی و صحیح بخاری و مسلم و موطأ را در یک مجموعه گرد آورد، أبوالحسن رزین بن معاویه اندلسی بود. او کتاب خویش را التجدید للصحاح والسنن نامید.

مشهورترین جامع

کتاب جامع الأصول من أحادیث الرسول، اثر أبوالسعادات مجدالدین المبارک بن أبی الکرم محمد بن عبدالواحد شیبانی، معروف به «ابن اثیر»، از معروف ترین کتابهایی است که به این سبک نگاشته شده است. جامع الأصول از همان سالهای اول نگارش مورد استقبال عالمان و دانشمندان اهل سنت قرار گرفت. از این رو، بعضی از نویسندگان این اثر را تلخیص کردند و یا نگاشته هایی را بر محور آن پدید آوردند. حافظ ابن اثیر در کتاب خویش به پیروی از رزین بن معاویه، اصول سته، یعنی صحیحین، سنن أبی داود، سنن ترمذی، سنن نسایی و موطأ مالک، را گرد آورده است. او احادیث کتاب سنن ابن ماجه را به خاطر ضعیف بودن بخشی از آنها نیاورده است.

شیوه ابن اثیر: او سند تمام روایات را حذف کرد. و کتاب را به صورت موضوعی و بر اساس محتوای احادیث تنظیم کرده است. موضوعات کتاب بر اساس حروف الفبا مرتب شده است. مؤلف احادیث هر عنوان را همراه با فروعاتش از کتب شش گانه بیان کرده است. او به اختلاف روایات، مشکلات احادیث، بررسی رجالی و شرح غرایب احادیث نیز پرداخته است

معرفی چند کتاب جامع

۱. التجرید للصحاح و السنن، أبو الحسن رزین (م ۵۳۵) دربردارنده صحیحین، موطأ، سنن أبی داود، ترمذی و نسایی.
۲. جامع الأصول فی احادیث الرسول، از ابن اثیر (م ۶۰۶) دربردارنده صحیحین، موطأ، سنن أبی داود، ترمذی و نسایی.
۳. أنوار المصباح فی الجمع بین الكتب الصحاح، محمد بن عتیق (م ۶۴۶) دربردارنده صحیحین، سنن اربعه و سنن دارمی.
۴. جامع المسانید و السنن الهادی لا قوم السنن، ابن کثیر دمشقی (م ۷۷۴) دربردارنده کتب سته، مسانید احمد، بزار و أبویعلی، معاجم سه گانه.
۵. جامع المسانید بالحصی الأسانید، أبو الفرج ابن جوزی (م ۵۹۷) دربردارنده صحیحین، سنن ترمذی و مسند احمد.
۶. جمع الجوامع (الجامع الكبير)، سیوطی (م ۹۱۱) گزینشی از ۲۸ کتاب حدیثی مهم.
۷. کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال، متقی هندی (م ۹۵۷ یا ۹۷۷)؛ تبویب جوامع سه گانه سیوطی و ...

جوامع سه گانه سیوطی

مؤلف: کتاب جلال الدین عبدالرحمن سیوطی است. او از دانشمندان بزرگ قرن های نهم و دهم هجری است. او در طول شصت سال زندگانی پرثمرش توانست کلاس درس بیش از ۱۵۰ استاد را درک و افزون بر پانصد عنوان کتاب تحریر کند. سیوطی زندگی نامه خود را در کتاب حسن المحاضره نوشته است. تنوع، تعدد و دقت از مهم ترین ویژگیهای آثار به جا مانده از سیوطی است.

۱. تا هشت سالگی در حالی که یتیم بوده قرآن را حفظ کرده و پس از حفظ قرآن چندین اثر مهم در فقه و اصول و ادبیات را نیز حفظ کرده است.
۲. شروع نویسندگی سیوطی در هفده سالگی (سال ۸۶۶) بوده است.
۳. او سفرهای زیادی را به شهرهای شام، حجاز، یمن، هند، مغرب و ... برای کسب دانش انجام داده است.
۴. اساتید وی، او را در ۲۷ سالگی شایسته تدریس و افتاء دیده و این افتخار را به وی ارزانی کرد هاند.
۵. او به هنگام حج و شرب آب مبارک زمزم، از خدا خواست تا در فقه و حدیث به مقام شامخ دو تن از اساتید این فن دست یابد.
۶. سیوطی معتقد است که پس از عمری تلاش در هفت علم تفسیر، حدیث، فقه، نحو، معانی، بیان و بدیع متبحر شده است.

آثار حدیثی سیوطی

بخشی از آثار حدیثی سیوطی عبارت اند از: ۱- جمع الجوامع یا الجامع الكبير؛ ۲- الجامع الصغير؛ ۳- زوائد الجامع الصغير؛ ۴- الدر المنثور؛ ۵- تدريب الروای فی تقریب النووی؛ ۶- طبقات الحفاظ؛ ۷- اللآلی المصنوعه فی الأحادیث الموضوعه؛ ۸- الدیاج علی صحیح مسلم بن الحجاج؛ ۹- القول الحسن فی الذب عن السنن.

سیوطی و جمع نویسی

سیوطی سه اثر در جمع نویسی تدوین کرده است که عبارت اند از: الجامع الكبير (جمع الجوامع)، الجامع الصغير و زوائد الجامع الصغير (زیاده الجامع).

الجامع الكبير (جمع الجوامع)

او نخست این کتاب را تألیف کرد. انگیزه وی گردآوری تمام احادیث نبوی بود، چنانچه خود در دیباچه کتاب می نویسد.

مؤلف کتاب خویش را در دو بخش بزرگ تنظیم کرده است:

القسم الأول: قسم الأقوال ؛ بخش نخست این کتاب به سخنان نبوی اختصاص دارد. در این قسمت احادیث براساس حروف آغازین هر حدیث به ترتیب حروف ابجد تنظیم شده است . مجموع احادیث این بخش نزدیک به ۲۹ هزار حدیث است.

القسم الثاني: قسم الأفعال ؛ در بخش دوم مجموعه ای از گزارشها پیرامون رفتار و کردار نبوی است . مؤلف این بخش را به ترتیب مسانید تنظیم کرده است . در این بخش ۱۶۵۰۰ حدیث به چشم می خورد.

در مجموع کتاب الجامع الكبير در بردارنده ۴۵ هزار حدیث نبوی است. مؤلف در دیباچه کتاب حدود سی کتاب را نام برده و بر این باور است که کل احادیث آنها را برای این اثر بزرگ استخراج کرده است.

الجامع الصغير من حديث البشير النذير

سیوطی پس از تألیف کتاب جامع كبير ، تصمیم می گیرد تا احادیث کوتاه و زیبایی نبوی را از آن استخراج نموده و به صورت مستقل تدوین کند . او در این پژوهش جدید سعی می کرد تا احادیث موضوعه و ضعیف را روایت نکند.

احادیث الجامع الصغير برگرفته از ۲۸ کتاب مهم حدیثی است. این کتاب حاوی ۱۰۹۳۴ حدیث است که بر طبق حروف اول حدیث تنظیم شده اند. در دوران معاصر مرحوم ابوالقاسم پاینده بخشی از احادیث این کتاب را گزینش و با نام نهج الفصاحه منتشر کرده است . کتاب نهج الفصاحه نزد ایرانیان بسیار مشهورتر از کتاب اصلی (الجامع الصغير) است.

زوائد الجامع الصغير

این کتاب با همان انگیزه، ترتیب و شیوه جامع الصغير شکل گرفته است . سیوطی این اثر را زیاده الجامع نامید، اما از این کتاب به الفتح الكبير فی ضم الزیاده إلى الجامع الصغير نیز یاد می شود.

چند نکته

۱. الجامع الصغير و زوائد آن، گلچینی از « قسم الأقوال » کتاب الجامع الكبير است.
۲. در الجامع الصغير احادیثی دیده می شود که در الجامع الكبير نیامده است . بنابراین ، دو کتاب مکمل یکدیگرند.
۳. سیوطی در تألیف این آثار از بیش از هفتاد منبع استفاده کرده است و تنها نام سی کتاب مهم را در دیباچه آورده است.
۴. بنای مؤلف در این کتابها، حذف اسانید است . هرچند او اسناد بعضی از روایات را در « قسم الأفعال » یاد کرده است.
۵. سیوطی معتقد است که احادیث الجامع الصغير از هر جهت پیراسته است و روایات جعل کنندگان و دروغ پردازان در آن ذکر نشده است.
۶. کتاب الجامع الكبير بزرگ ترین موسوعه حدیث نبوی است.
۷. کتابهای جوامع سیوطی فاقد موضوع بندی است و خواننده باید اطراف الحدیث روایت دلخواه را بداند تا بتواند از آن استفاده کند.
۸. در تمام سه اثر یادشده، مؤلف علائم اختصاری و بیژهای را برای کتابهای منبع قرار داده است.
۹. احمد محمد شاکر ، محقق شهیر معاصر، می گوید: « کتابهای جوامع سیوطی در حکم فهرسته ایی بر کتابهای حدیث اهل سنت است؛ چرا که خواننده با توجه به علائم اختصاری در پایان هر روایت می تواند منبع اصلی حدیث را بیابد . »

۱۰. تقطیع سیوطی گاهی سبب وارد شدن صدمات بر احادیث نبوی شده است. به همین جهت الفاظ بخشی از احادیث ذکر شده در جوامع سیوطی اکنون در دیگر کتب اصلی حدیث یافت نمی شود.

تلاشهای پیرامونی

این آثار چنان برای علاقه مندان حدیث جذاب بود که دانشمندان تا مدتها تلاشهایی را پیرامون این آثار به انجام رساندند. در این میان، کتاب الجامع الصغیر بیشتر مورد استقبال حدیث پژوهان قرار گرفته و تا کنون بارها به چاپ رسیده است.

الف) کنز العمال

جوامع یاد شده چند سال پس از وفات سیوطی نظر عالمان را به خود جلب کرد. نخستین تلاش بزرگ توسط متقی هندی (م ۹۷۵ یا ۹۷۷) انجام شد.

مؤلف

أبو الحسن علاءالدین علی متقی بن حسام الدین، معروف به ابن هندی و متقی در سال ۸۸۸ (یا ۸۸۵) متولد شد و به سال ۹۷۵ (یا ۹۷۷) درگذشت. متقی هندی از همان سنین کودکی به تشویق پدر به علم آموزی روی آورد. او برای تحصیل به شهرهای هند و سپس مکه مسافرت کرد و تفسیر، حدیث، فقه و اخلاق را از استادان گران قدر آن زمان آموخت. او کتابهای بسیاری تألیف کرده است که بیشتر آنها در موضوعات اخلاقی است. شهرت او مرهون تلاش سترگش در کتاب کنز العمال است.

چگونگی نگارش

مهم ترین ویژگی تلاش متقی هندی باب بندی و موضوعی نمودن احادیث کتابهای جوامع سیوطی است. او این کار را در چهار مرحله انجام داد:

در مرحله نخست: وی احادیث دو کتاب الجامع الصغیر و زوائد الجامع الصغیر را بر اساس ابواب فقهی تنظیم کرد و کتابی با عنوان منهج العمال فی سنن الأقوال خلق کرد.

در مرحله دوم: او بقیه بخش اقوال کتاب الجامع الکبیر را هم باب بندی کرد و آن را الإكمال لمنهج العمال نامید.

در مرحله سوم: دو اثر پیشین را، با یکدیگر ادغام کرد و از آنجا که احادیث جامع الصغیر و زوائد آن از صحت و اختصار برخوردار بودند، بنابر این، جوامع الصغیر و زوائد آن را بر احادیث الجامع الکبیر مقدم کرد. مؤلف این اثر خویش را غایه العمال فی سنن الأقوال نامید.

در مرحله چهارم: تمام پژوهشهای پیشین خود را بر «قسم الأقوال» متمرکز کرد. در این مرحله او در رویکردی جدید احادیث «قسم الأفعال» کتاب الجامع الکبیر را نیز باب بندی کرد. او این اثر خویش را کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال نامید. بنابراین، دارنده کنز العمال، در حقیقت یک دوره باب بندی شده از جوامع السیوطی را در اختیار دارد. کتاب کنز العمال در شانزده جلد و دارای ۷۲ کتاب و ۴۶۶۲۴ حدیث است و در شمار بزرگ ترین جوامع فراگیر اهل سنت است.

سبک شناخت کنز العمال

کنز العمال در شمار جوامع فراگیر اهل سنت است. این کتاب از دو بخش اصلی اقوال و افعال تشکیل شده است که در هر بخش احادیث در موضوعات مرتبط تنظیم شده اند. عناوین موضوعات نیز به ترتیب حروف الفبا مرتب شده است. این تنظیم فقط شامل نخستین حرف عناوین موضوعات است.

در میان جوامع سیوطی، معتبرترین اثر، الجامع الصغیر و کم اعتبارترین آنها الجامع الکبیر است و چون منبع کنز العمال مجموعه ای از سه اثر سیوطی و دیگر کتب حدیثی گمنام و در برخی موارد ضعیف اهل سنت است. بنابراین، همه احادیث این کتاب اعتبار یکسانی ندارد

ب) شرح الجامع الصغیر

بعضی از شارحان به شرح کتاب الجامع الصغیر سیوطی روی آورده اند. نام آورترین این شرح فیض القدير اثر علامه محمد عبدالرؤف مناوی است. او احادیث این کتاب را در چهار جلد شرح کرده است. او برای شرح کلمات نبوی به آیات قرآن، احادیث، مطالب نحوی و حکایات آموزنده روی آورده است. در لابه لای شرح مناوی، احادیثی یافت می شود که در هیچ منبع معروف دیگر نیامده است. مناوی در شرح خویش از کلمات امام محمد غزالی در إحياء العلوم تأثیر پذیرفته است.

السراج المنیر نام شرحی است که شیخ علی بن احمد عزیزی شافعی (م ۱۰۷۰ هـ) بر الجامع الصغیر نگاشته است. السراج المنیر در چهار جلد در قطع رحلی چاپ شده است.

ج) جامع الأحادیث

در دوران معاصر دو تن از عالمان کاوشی جدید را با انگیزه گردآوری جوامع سیوطی، آغاز کردند. آنها مجموعه احادیث الجامع الصغیر، زوائد الجامع الصغیر و الجامع الکبیر را در یک مجموعه گرد آوردند. عباس احمد صقر و احمد عبدالجواد در این پژوهش به طور دقیق به همان شیوه سیوطی در ترتیب الفبایی احادیث گام برداشته اند. آنان احادیث را به دو بخش الأَقوال و الأَفعال تقسیم کرده و در هر بخش به ترتیب حروف الفبا ابتدا احادیث کتاب الجامع الصغیر و زوائد آن و سپس احادیث الجامع الکبیر را تحت عنوان الإكمال آورده اند. احادیث تکراری هر بخش نیز حذف شده است. این اثر به جامع الأحادیث سیوطی شهرت یافته و در ۲۱ جلد بارها به چاپ رسیده است.

ز) مرتب سازی کتابهای پیشینیان

گفتیم که نخستین نگارشهای اهل سنت، فاقد نظم و ترتیب ویژه ای بود. بعدها نیز شیوه هایی بی نظیر مسندنویسی، معجم نگاری، اطراف نویسی و ... تا حدودی خواننده را در دست یابی به حدیث یاری می کرد. برخی از نویسندگان با هدف آسان یاب نمودن احادیث، تلاش جدیدی را آغاز کردند. آنان بعضی از کتابهای معروف و مورد مراجعه را انتخاب و با موضوع بندی و دسته بندی مناسب، آن را در اختیار خوانندگان قرار می دادند. به عنوان نمونه، کتاب مشهور مسند ابن حنبل در تمام دورانش مرجع محدثان بوده است.

ح) کتابهای احادیث قدسی

سخنی که از جانب خداوند متعال صادر و توسط پیامبران به مردم رسیده باشد، حدیث قدسی نامیده می شود. احادیث قدسی با کلمات قرآن تفاوت دارند و حالت اعجاز در آنها وجود ندارد.

ط) کتابهای احادیث مسلسل

حدیثی را که راویان سلسله سند آن بر یک صفت یا حالتی اشتراک داشته باشند، حدیث مسلسل گویند. جمعی از محدثان در کتابهای مستقلی چنین احادیثی را جمع آوری کرده اند، که مهم ترین این آثار عبارتاند از:

۱. المسلسل بالاولیه، از عمادالدین احمد بن محمد السلفی الإصبهانی

۲. العذب السلسل فی الحدیث المسلسل، از حافظ ذهبی؛

۳. المسلسلات، از تقی الدین علی بن عبدالکافی سبکی
۴. المسلسلات، از احمد بن أبی الفضل العراقی
۵. المسلسلات، اثر جعفر بن محمد مستغفری؛
۶. المسلسلات، از احمد بن ابراهیم بن شاذان
۷. الجواهر المفصلات فی الأحادیث المسلسلات، اثر قاسم بن محمد بن طیلسان
۸. الجواهر المکملۃ فی الأخبار المسلسله، از علی بن محمد السخاوی
۹. نفحات الأخبار من مسلسلات الأخبار، از محمد بن أبی بکر بن ناصرالدین
۱۰. المسلسلات الکبری، اثر جلال الدین عبدالرحمن سیوطی

کتانی در الرسالة المستطرفه نام بیست نفر از نویسندگانی را که هر کدام اثری در این سبک نگاشته اند، نام برده است.

بنا بر آنچه گذشت، تسلسل از ویژگیهای اسناد است که گاهی یک حالت و صفت راوی در تمام زنجیره سند تکرار می شود و گاهی نیز نوع تحمل روایت تکرار می شود؛ مانند واژگان سمعت، حدثنا، أخبرنا و

جلسه پانزدهم

سبکهای حدیثی معاصر

عصر در لغت عبارت است از : زمان، دوره، عهد، روزگار و دوران. واژه شناسان به کسانی معاصر می گویند که در زمانی واحد یا در یک روزگار زندگی می کنند.

اما در اصطلاح، تاریخ نگاران واژه معاصر بیشتر به صد سال اخیر اطلاق می شود. در مباحث تدوینهای مختلف، معمولاً ظهور صنعت چاپ در تبدیل نسخ خطی به چاپی، مبدأ دوران معاصر قلمداد می شود. گاهی نیز آغاز حضور مستشرقان در کشورهای اسلامی، که پدیده مهمی در عرصه حدیث است، مبدأ عصر حاضر و دوران معاصر به شما می رود

منظور ما در این درس از واژه معاصر، همان تعریف اول، یعنی صد سال اخیر، است. با این تفاوت که عمده نگاه ما بیشتر به دهه های اخیر است.

نمودار مطالب و فهرست سبکهای عصر حاضر به شرح زیر است:

الف) احیای سبکهای پیشین:

۱. مسند
۲. مستدرک
۳. جوامع فراگیر
۴. چهل حدیث نویسی
۵. احادیث قدسی
۶. ادعیه و اعمال
۷. تک نگاری

ب) ابتکارهای جدید:

۱. موسوعه (تبویب و تنظیم موضوعی)
۲. تلخیص و گزید هنویسی
۳. پژوهشهایی پیرامون احادیث اهل سنت

تلاشهای پیرامونی

۱. تصحیح و تخریج
۲. معجم نویسی

الف) احیای سبکهای پیشین

۱. مسند

اگر در معنای اصطلاحی مسند، قدری تسامح کنیم، می توانیم گردآوری کلمات هر معصوم را نیز « مسند » بنامیم. در سالهای اخیر تلاشهای زیادی در این زمینه انجام شده است. آقای عزیزالله عطاردی سخنان بیشتر معصومان (ع) را در کتابهایی به نام « مسند » جمع آوری کرده است که بخشی از آثار ایشان عبارت اند از: مسند فاطمه الزهراء، مسند إمام المجتبی، مسند الإمام الشهدید (سه جلد)، مسند الإمام الباقر (شش جلد)، مسند الإمام الكاظم (سه جلد)، مسند الإمام الرضا، مسند الإمام الجواد، مسند الإمام الهادی و مسند الإمام العسکری.

گذشته از سیوطی که در قرن نهم سخنان حضرت زهرا را در مسند فاطمه گرد آورد، در عصر حاضر نیز آقایان سید حسین اسلامی و مهدی جعفری هر کدام کتابی جداگانه با عنوان مسند فاطمه نگاشته اند. مرحوم محمد دشتی نیز با همین انگیزه کتاب نهج الحیاء یا فرهنگ سخنان فاطمه را تدوین کرده است. از دیگر کتابهایی که در دوران معاصر، به سبک مسانید، در میان شیعیان نگاشته شده است، کتابهای زیر را می توان برشمرد:

- ۱) مکاتیب الرسول، علی احمدی میانجی، چهار جلد؛
- ۲) مسند الإمام علی، سید حسن قپانچی، یازده جلد؛
- ۳) الألفین فی أحادیث الحسن والحسین، علی حیدر مؤید، چهار جلد؛
- ۴) موسوعه کلمات الإمام الحسین، پژوهشکده باقر العلوم، یک جلد؛
- ۵) حکمت نامه امام حسین، محمدی ریشهری و همکاران، دو جلد؛
- ۶) موسوعه الإمام الصادق، سید کاظم قزوینی، نه جلد؛
- ۷) مسند الرسول الأعظم، یحیی فلسفی شیرازی، دوازده جلد؛
- ۸) موسوعه الإمام الجواد، موسسه ولی عصر (علیه السلام)، دو جلد؛
- ۹) معجم أحادیث الإمام المهدی، علی کورانی، پنج جلد

بعضی از پژوهشها نیز به نوعی در شمار مسانید هستند؛ برای نمونه آقای شیخ محمد غروی دو کتاب با عناوین أمثال و حکم الإمام الكاظم و کلماته المختاره (در دو جلد) و المختار من کلمات الإمام المهدی (را در سه جلد) تدوین نموده است.

توجه به روایات نقل شده از برخی از یاران معصومان، جمعی را بر آن داشته تا مسند احادیث ایشان را نیز گردآوری کنند، که برای نمونه به کتابهای زیر می توان اشاره کرد:

- ۱) مسند زرارة بن أعین، بشیر محمدی مازندرانی، یک جلد؛
- ۲) مسند محمد بن مسلم ثقفی، بشیر محمدی مازندرانی، یک جلد؛
- ۳) مسند محمد بن قیس بجلی حول قضایا امیرالمؤمنین و غیرها، بشیر محمدی مازندرانی، یک جلد؛
- ۴) مسند ابی بصیر، بشیر محمدی مازندرانی، سه جلد؛
- ۵) مسند ابی حمزة الثمالی، عبدالرزاق محمدحسین حرزالدین، یک جلد؛
- ۶) مسند محمد بن قیس بجلی فی قضایا امیرالمؤمنین، کاظم ابراهیم رکابی، یک جلد؛
- ۷) مسند علی بن سوید سنایی، فاضل مالکی، یک جلد؛
- ۸) مسند عبدالعظیم الحسنی، عزیزالله عطاردی، یک جلد

مسند نگاری در میان اهل سنت

اهل سنت در دوره ای که نیاز مبرمی به مسانید داشتند، آثار متعددی را در این حوزه خلق کردند، به گونه ای که امروز به نگارش جدید و بازسازی مسانید نیازی ندارند. در دوران معاصر تحقیقها و تصحیح های بسیار خوبی بر روی مسانید گذشتگان انجام شده است.

اثر اهل سنت در سبک مسندنگاری در قرن حاضر عبارتند از:

- ۱) مسند علی بن ابی طالب، یوسف اوزبک، هفت جلد؛
- ۲) الصحيح المسند مما ليس فی الصحيحین، مقبل بن هادی الوادعی، دو جلد.

در تحقیقی به سرپرستی بشار عواد معروف، مجموعه ای از مسانید گذشتگان گردآوری و به نام المسند الجامع در بیست جلد منتشر شده است. گفتنی است که با توجه به دشواریاب بودن احادیث در کتابهای مسانید، بعضی از عالمان دینی مسانید مهم را به شیوهای جدید منظم و بر اساس ابواب فقهی مرتب کرده اند.

پژوهشگر معاصر، آقای احمد عبدالرحمن ساعاتی، چند مسند را به این شیوه احیا نموده و آثارش را چنین نامیده است:

- ۱) الفتح الربانی بترتیب مسند أحمد بن حنبل الشیبانی؛
- ۲) منحة المعبود بترتیب مسند الطیالسی ابی داود؛
- ۳) بدایع المنن بترتیب مسند الشافعی والسنن.

۲- مستدرک نویسی

در دوران معاصر نویسندگانی چند، کتابهایی را به سبک مستدرک نگاشته اند. معروف ترین مستدرک عصر حاضر تلاشی ارزشمند از محدث بزرگوار میرزا حسین نوری طبرسی (م ۱۳۲۰) است. کتاب مستدرک الوسائل ومستنبط المسائل را در هجده جلد تدوین کرده است. هرچند هدف مؤلف از تدوین این کتاب، تکمیل و جبران احادیث فرومانده در کتاب وسائل الشیعة شیخ حرّ عاملی (م ۱۱۰۴) است، ولی نمی توان آن را دقیقاً پیرو سبک مستدرک نویسی دانست؛ چه اینکه نگاشتن استدراک کتابها منوط به پیروی از شیوه و مبانی نویسندۀ اصلی است، اما این تقیّد در مستدرک الوسائل دیده نمی شود.

محدث نوری شش جلد کتاب نیز با عنوان خاتمة المستدرک الوسائل نگاشته است که از جهت مباحث علمی کتاب شناسی و ... بسیار مهم و همواره مرجع نویسندگان است.

۳. جوامع فراگیر

کتابهای جوامع از ادغام کتابهای متعدد و پراکنده به وجود می آید. نگارش جوامع از عصر امام رضا (ع) در سطح ساده آغاز و در قرون چهارم و پنجم به طور جدی پیگیری شد و سرانجام بالندگی خویش را در قرن دهم و یازدهم تجربه کرد. ره آورد این تلاشها آثاری همچون کتب ثلاثین حسین بن سعید، کتابهای چهارگانه شیعه، بحار الأنوار، وسائل الشیعه، الوافی، نور الثقلین و ... است.

آثار بزرگ باقی مانده از دوران صفویه همچنان کامل ترین مجموعه های فراگیر حدیثی هستند. اما با گذشت زمان و با ظهور پیشرفتهایی در زمینه گسترش علوم و صنعت چاپ و ... ایده ای جدید در زمینه ارائه آثار گذشتگان به صورتی کاملتر و بدون کاستیهای پیشین در بیان اندیشمندان مسلمان شکل گرفت.

آیت الله بروجردی، طرح کتاب جامع الأحادیث الشیعه را با همین ایده، برای رفع نواقص کتاب وسائل الشیعه، بنیان گذاشت. این کتاب در ۳۶ جلد به چاپ رسیده است. بخشی از این کتاب در زمان حیات مؤلف و بیشتر آن پس از درگذشت ایشان به دست شاگردانش تکمیل شد.

در دهه اول انقلاب اسلامی ایده جمع آوری احادیث کتابهای متعدد در موضوعات گوناگون تقویت یافت. در سال ۱۳۶۷ شمسی آقای علی رضا برازش، در معاونت فرهنگی سازمان تبلیغات اسلامی را احادیث به شیوه امروزی جمع آوری کرد. ایشان نام مجموعه جدید خود را مجمع الانوار نامید.

۱. بعضی از معاصران اهل سنت نیز به تشکیل کتابهای جوامع پرداختند:
۲. التاج الجامع للأصول، شیخ منصور ناصیف در پنج جلد؛
۳. الأساس فی السنه والسيره، شیخ سعید حوی در هفت جلد؛
۴. الجامع فی أحادیث العبادات، عبدالسلام بن محمد بن عمر علوش در سه جلد؛
۵. الجامع الصحيح مما ليس فی الصحيحین، مقل بن هادی الوادعی در شش جلد

۴. چهل حدیث نویسی

نگارش اربعینات در میان شیعه و سنی همواره رو به فزونی است. در عصر حاضر دهها نفر از عالمان و نویسندگان به گردآوری چهل حدیث یا شرح چهل حدیث پرداخته اند.

اربعین حسینیّه از میرزا محمد ارباب (م ۱۳۴۱)، ریاض العلماء فی شرح الأربعین از شیخ علی بحرانی قطیفی (م ۱۳۴۰) در دو جلد، اربعین حدیث از امام خمینی، الأربعون حدیثاً عن کُلِّ معصوم از آیت الله شیخ علی پناه اشتهاردی، الأربعین فی فضائل مولانا امیرالمؤمنین از شیخ محمدرضا بانی کاشانی و ... علاقه مندی شیعیان به حفظ و قرائت چهل حدیث، سبب شده است تا مراکز نشری همچون سازمان تبلیغات اسلامی، نشر معروف و ... دهها چهل حدیث جیبی را تدوین کنند.

در میان اهل سنت نیز گرایش به چهل حدیث نویسی آشکارا دیده می شود. دهها نویسنده و عالم سنی سعی کرده اند تا چهل حدیث را در موضوعات و نگاههای مختلف تدوین نمایند؛ برای نمونه نویسنده معاصر، «محمد عبدالرحیم» مجموعه های متنوعی را با عنوان اربعون حدیث گردآورده است.

یکی از نویسندگان معاصر به نام «سهل العود» در کتاب المعین علی معرفه کتب الأربعین، اسامی کتابها و نویسندگان چهل حدیث را از قرن دوم تا عصر حاضر جمع آوری کرده است. او در این اثر، که به ترتیب حروف الفبای اسامی کتابها مرتب شده است، ۵۴۹ کتاب چهل حدیث را نام برده است که تعداد قابل توجهی از این کتابها در عصر حاضر نگاشته شده است.

در میان کتب شیعی نیز اثری با عنوان الأربعین فی القرآن والحديث والتاريخ والأدب به چشم می خورد. این اثر توسط آقای شیخ محمود اکبرز اده خراسانی تدوین شده است. مؤلف در این کتاب واژه های اربعین را در دامنه تحقیق پی شگفته ساماندهی کرده است.

۵. احادیث قدسی

کلمات خداوند را که پیامبران به واسطه ملائک و ... از خدا نقل می کنند، حدیث قدسی گویند. یکی از تفاوت های حدیث قدسی با قرآن این است که بر خلاف قرآن در این احادیث اعجاز یا تحدی وجود ندارد. زیبایی سخنان خداوند متعال در کتاب های حدیث، بسیاری را به گردآوری این گفتارهای نورانی ترغیب کرده است. در عصر حاضر نیز گروهی به کارهای گسترده تر در این زمینه دست زده اند. شمار احادیث قدسی در کتاب های اهل سنت بیشتر از کتاب های شیعیان است.

شروح متعددی از احادیث قدسی نیز در کتابخانه های حدیثی به چشم می خورد. شیخ محمد متولی الشعراوی تعدادی از احادیث قدسی را در هفت جلد کوچک، برای شاگردانش شرح کرده است.

گردآوری احادیث قدسی در میان شیعیان پس از قرن یازدهم متداول شد. شیخ حرّ عاملی (م ۱۱۰۴) با تألیف کتاب الجواهر السنیة فی الأحادیث القدسیة مهم ترین اثر شیعی را در این سبک آفری د. او این کتاب را «أخ القرآن» نامید.

شیخ حرّ عاملی در ابتدای این کتاب خود را نخستین نویسنده [شیعی] احادیث قدسی معرفی کرده است. اما این تصور درست نیست؛ چرا که پیش از او سید خلف حویزی (م ۱۰۷۱) احادیث قدسی را در کتابی به نام البلاغ المبین گرد آورده بود.

۶. ادعیه، اعمال و مزار نویسی

پیش از این با سبک های ادعیه نگاری و مزار نویسی آشنا شدیم. عالمان شیعی در طول چهارده قرن کتاب هایی را با عناوینی همچون کتاب الأ دعیه، الأ دعیه والأحراز، الأ دعیه والأذکار، الأ دعیه والأخبار، الأ دعیه والزیارات، أ دعیه الأئمه، أ دعیه آیام الأ سبوع، أ دعیه الساعات، أ دعیه السفر، أ دعیه الصباح، أ دعیه صلاة اللیل، الأ دعیه المأثورة، الأ دعیه المرویه...» و تألیف کرده اند.

علامه آقا بزرگ تهرانی بیش از ۸۵ اثر دعایی، شیعه را در کتاب الذریعه معرفی کرده است که بخش قابل توجهی از این آثار در دوران معاصر نگاشته شده است. علاوه بر این، تعدادی از کتاب های دعایی نیز در سال های اخیر و پس از نگارش الذریعه نگاشته شده است.

۷. تک نگاری

مطالعه گفتارهای موضوعی گوینده ما را به مقاصد اصلی او در موضوعات گوناگون رهنمون می شود. فهم درست احادیث گهربار معصومین نیز مستلزم مطالعه موضوعی و مجموعی فرمایشات ایشان در محور یک موضوع است. تک نگاری های موضوعی معصومان از صدها سال پیش گردآوری می شد. در دوران معاصر نیز توجه به تدوین تک نگاری های موضوعی در میان مسلمانان، به ویژه شیعیان، دیده می شود. گفتنی است که تک نگاری های حدیثی در حوزه های مختلف اخلاق، عقاید، فقه، تفسیر و ... نگاشته شده است.

ب) ابتکارهای جدید

حوزه معارف حدیثی

۱. موسوعه (تبویب و تنظیم موضوعی)

دسته ای از نگارشهای معاصر با سبک ویژه ای آفریده شده اند. این آثار با نگرشی ویژه برای مخاطب ان مختلف تدوین شده اند. بعضی از مؤلفان این کتابها برای تلاش خویش عنوان «موسوعه یا دانشنامه» را برگزید هاند. این آثار از جهاتی (دسته بندی موضوعی و ترتیب الفبایی موضوعات) با یکدیگر شبیه هستند، اما اختلافات عدیده ای نیز دارند. با این همه وجه مشترک تمام موسوعه ها این است که نویسندگان آنها بر این باورند که تمام مطالب مورد نیاز خواننده را در آن موضوع گرد آورده اند.

در میان اهل سنت نیز چنین آثاری به چشم می خورد که همگی نظیر موسوعه های حدیثی شیعه هستند که برای نمونه می توان به نضرۃ النعمیم، از صالح بن حمید و عبدالرحمن بن ملّوح، در دوازده جلد اشاره کرد.

۲. خلاصه نویسی (تلخیص)

نویسندگان با اهدافی ویژه دست به قلم می برند و اثرشان را در ساختار پیش بینی شده ای خلق می کنند. اگرهمان نویسندگان یا دیگران با نگاهی دیگر به این آثار نظر کنند، کتابهای جدیدی را پدید خواهند آورد. بعضی از کتابها به خاطر طولانی بودن، دشوار بودن متون و ... مخاطبان کمتری را جذب می کنند. مسائلی از این قبیل سبب می شود که افرادی به گزینش و تلخیص این گونه کتابها بپردازند. خلاصه نویسی معمولاً به علت طولانی بودن، مخاطب ویژه داشتن، جداسازی سره از ناسره و ... انجام

می شود. البته گاهی هم تلخیص آثار گذشتگان خوشایند مجامع علمی، عالمان دینی یا عموم مردم نیست. پیشینه این فن به قرنهای چهارم و پنجم هجری بازمی گردد. از آن زمان تا کنون بسیاری از آثار روایی و غیرروایی توسط دانشمندان تلخیص شده است.

در عصر کنونی نیاز به خلاصه نویسی به جهات گوناگون برای مخاطبان مختلف ضروری است. از این رو، بسیاری از آثار حدیثی مهم خلاصه شده است.

آشنایی با تلخیصها

تلخیص کتب اربعه

کافی: صحیح الکافی، در سه جلد با ترجمه فارسی با عنوان گزیده کافی در شش جلد، از محمدباقر بهبودی؛ مختصر اصول کافی از عبدالصمد اسلامی؛ برگزیده ای از اصول کافی از سید جواد رضوی؛ گزیده اصول کافی از محمدکاظم بهنیا، احادیث منتخبه از اصول کافی و روضه کافی از محمدامین رضوی.

دیگر کتب اربعه: صحیح [کتاب] من لا یحضره الفقیه و صحیح تهذیب الأحکام و صحیح الاستبصار و ترجمه فارسی این آثار با عناوین گزیده [کتاب] من لا یحضره الفقیه، گزیده تهذیب الأحکام و گزیده است بصار همگی از محمدباقر بهبودی، تلخیص الاستبصار از سید محسن بن حسن مقدس اعرجی.

بحار الأنوار: تلخیص البحار بحذف المکررات والأخبار از میرزا محمدصادق شیرازی، حدیقه الأذهار فی تلخیص البحار از میرزا محمد بن عبدالنبی نیشابوری مشهور به اخباری، مناهل الأبرار فی تلخیص البحار از حسین درگاهی، درر الأخبار من بحار الأنوار از مهدی حجازی شه رضایی، تلخیص بحار الأنوار، از محمدباقر شریعتی اصفهانی، بنادر البحار از علی نقی فیض الاسلام اصفهانی، جواهر البحار از حبیب کاظمینی.

گفتنی است که تعدادی دیگر از کتابهای حدیثی شیعه در دوران معاصر تلخیص شده است. نهج البلاغه، غرر الحکم، آثار شیخ صدوق، میزان الحکمه و ... در شمار آثاری هستند که بارها تلخیص شد هاند.

۳. پژوهشهایی پیرامون احادیث اهل سنت

صنعت چاپ و رایانه سبب شد تا اندیشمندان شیعه و سنی از آثار علمی یکدیگر بیشتر و راحت تر استفاده کنند . یکی از برکات این صنایع بررسی و پژوهش در حوزه احادیث اهل سنت است . شیعیان نیز از فرصت به عمل آمده برای مطالعه احادیث نبوی و آثار صحابه موجود در کتب اهل سنت سود جسته و آثاری را در این زمینه خلق کرده اند که از آن میان به موارد زیر می توان اشاره کرد:

- ۱- منتخب فضائل النبی وأهل بیته علیهم السلام من الصحاح الستة وغيرها من الكتب المعتمدة؛
- ۲- أحادیث المهدی من مسند أحمد بن حنبل از سید محمدجواد حسینی جلالی؛
- ۳- آیه التطهیر فی أحادیث الفريقین از سید علی موحد ابطاحی؛
- ۴- سیری در احادیث صحیحین از شیخ صادق نجمی.

تلاشهای پیرامونی

۱. تصحیح و تخریج

حفظ میراث گذشتگان، پیرایش کاستی ها و انتقال صحیح آن به نسل آینده وظیفه ای خطیر بر دوش علاقه مندان فرهنگ است. فرهنگ دوستان در سراسر دنیا بر حفظ آثار فرهنگی خویش اهتمام می ورزند. گذشته از سازمانهای میراث فرهنگی کشورها، مؤسسات بین المللی بزرگی نیز با همین هدف در دنیا فعال اند . حفظ آثاری که تنها صد سال از قدمت آن گذشته باشد، در تمام کشورها ضروری شمرده می شود . در این میان کتابهای حدیثی و دست نوشته های روایی از ارزشمند ترین آثار فرهنگی مسلمانان است . عمر بعضی از این آثار به صدها سال پیش بازمی گردد. متأسفانه پاره ای از این آثار بر اثر بی مهریه ای روزگار و حافظان آن ها به صفحات تاریخ پیوسته است ، اما هنوز نیز گنجینه های نسخه های خطی کتابخانه های بزرگ جهان درخشان ترین بخش در مراکز فرهنگی است. از این رو، دانشمندان فرهیخته علاوه بر حفاظت فیزیکی این آثار، در تصحیح و احیای آنها نیز تلاش فراوانی از خود نشان داده اند. تصحیح یک یا چند نسخه روایی معمولاً به صورت اجتهادی یا روایی انجام می شود.

دو رکن اساسی در تصحیح نسخ خطی روایی عبارت اند از:

- ۱) استوارسازی متن؛ تصحیح قرائت درست مصحح از نسخ همای خطی و انطباق آن با روایات مشابه؛
- ۲) تخریج مصادر روایات؛ قرائت آشکار ساختن سرچشمه های احادیث در متون کهن.

در دوران معاصر چند مؤسسه و جمعی از پژوهشگران، بسیاری از کتابهای حدیثی را از گرد غربت مخازن کتابخانه ها رهایی بخشیده و آنان را برای استفاده عموم تصحیح کرده اند.

آیه الله بروجردی با تشویق پژوهشگران بر تصحیح کتب خطی کهن و تأکید بر احیای این میراث ارزشمند، نقش مهمی در احیای متون حدیث و علوم آن داشتند. افرادی همچون مرحوم مصطفوی، استاد علی اکبر غفاری و آیه الله شیری زنجانی با تصحیح های عالمانه خویش در زنده نگه داشتن آثار حدیثی و انتقال آن زحمات بسیاری را به جان خریده اند.

تلاشهای اهل سنت

بیشترین تلاش حدیثی اهل سنت در دوران معاصر به تصحیح و تخریج متون کهن حدیثی اختصاص دارد . در این دوران بسیاری از کتابهای کوچک و بزرگ اهل سنت توسط حدیث پژوهان ایشان تحقیق و با متونی اصلا حشده همراه با فهرس و تخریج عرضه شده است.

در میان مصححین کتابهای حدیثی نام دو تن از ایشان شهرت بسیار دارد . که عبارت اند از : احمد محمد شاکر و بشار عواد.

احمد محمد شاکر، اهل مصر و شغلش قضاوت بوده است. علاقه مندی وی به تصحیح متون سبب شد تا کتابهای بسیاری را در حوزه حدیث، تفسیر، اصول فقه و ... تصحیح کند. مسندا بن حنبل مهم ترین تصحیح او در حوزه کتابهای حدیثی است. احمد محمد شاکر کتاب های سنن ترمذی، صحیح ابن حبان، مختصر و شرح سنن ابی داود و ... را نیز تصحیح کرده است.

بشار عواد متولد ۱۹۴۰ میلادی در بغداد، ساله ای زیادی در عراق و دانشگاه بغداد به تدریس و پژوهش اشتغال داشت. او سپس به اردن عزیمت کرد و در حال حاضر نیز در آن کشور زندگی می کند وی کتابهای معروفی همچون الموطاء مالک، سیر أعلام النبلاء، تاریخ الإسلام، تهذیب الکمال، تذکره الحفاظ، تاریخ طبری و ... را تصحیح کرده است.

در زمینه تخریج احادیث کتابها، ناصرالدین البانی گوی سبقت را از دیگران ربوده است.

بعضی از کتابهای تخریج وی عبارتاند از:

(۱) إرواء الغلیل فی تخریج أحادیث منار السبیل؛

(۲) غایة المرام فی تخریج أحادیث کتاب الحلال والحرام؛

(۳) تخریج أحادیث کتاب مشکلة الفقر.

محمد فؤاد عبدالباقي (م ۱۳۸۸ هـ) نیز از جمله حدیث پژوهان مصری است که خدمات شایانی را در حوزه حدیث نبوی انجام داده است. او سه کتاب الموطأ مالک، صحیح مسلم و سنن ابن ماجه را تصحیح کرده است.

دکتر مصطفی الاعظمی نیز کتابهای متعددی را تصحیح کرده است که معروف ترین آنها صحیح ابن خزیمه و سنن ابن ماجه است.

۲. معجم کتابهای حدیثی

فهرست نویسی

گسترده گی کتابهای احادیث و دشواری دست یابی به احادیث دلخواه سبب شده بود که پژوهشگران از بسیاری از احادیث موجود در کتابها کمتر استفاده کنند. از این رو، بعضی از دانشمندان فهرستهایی برای کتابهای پیشینیان تدوین کردند؛ برای مثال تنها برای دستیابی آسان به احادیث بحار الأنوار سه فهرست زیر تدوین شده است:

(۱) مصابیح الأنوار فی فهرست بحار الأنوار؛

(۲) مفتاح الأبواب فی فهرست بحار الأنوار؛

(۳) سفینه البحار فی فهرست بحار الأنوار.

در سالهای بعد همین شیوه در مورد بعضی از کتب مهم، همچون کتابهای چهارگانه شیعه نیز پی گرفته شد. این تلاشها سبب شد که حدیث پژوهان دشواری کمتری را در استفاده از کتابهای معتبر تجربه کنند. با گذشت زمان ضعف بزرگ کتابهای فهرس رخ نمود؛ چرا که مراجعه به فهرس، پژوهشگر را تنها به موضوعات دلخواه رهنمون می شود و چه بسیار احادیثی که در لابه لای موضوعات دیگر آمده اند و فهرس از ارائه این احادیث ناتوان اند.

معجم الفاظ احادیث

یکی از تلاشهای بسیار ارزشمندی که در سده اخیر انجام شده است، نگارش کتابهای معجم الفاظ است. این کتابها به گونه ای طراحی شده است که پژوهشگر با مراجعه به این کتابها به آسانی می تواند به احادیث دلخواه خود در کتابهای مختلف دست یابد.

بدین ترتیب که پژوهشگر پس از انتخاب کلیدواژه های مرتبط با موضوع تحقیق و دانستن ریشه آن واژه ها به راحتی احادیث مورد نظر را از لایه های کتب معجم می یابد.

معجم نویسی در ابتدا توسط مستشرقان ابداع شد. پس از آنکه بخشی از کتابهای حدیثی اهل سنت به مغرب زمین انتقال یافت، گروهی از مستشرقان، برای آسان شدن دست یابی به احادیث معجم نویسی را آغاز کردند. آنها در ابتدا کتاب مفتاح کنوز السنه یا کلید گنجینه های حدیث را در سال ۱۹۲۷ تدوین کردند. در این اثر مطالب و موضوعات چهارده کتاب مهم اهل سنت فهرست شده است.

مستشرقان در همان سالها پژوهش بزرگ المعجم المفهرس لألفاظ الأحادیث النبوی را آغاز کردند و تلاش ۶۵ ساله ایشان به بار نشست و به بهترین شیوه و کمترین غلط در هشت جلد پایان یافت. در این کتاب احادیث نه کتاب مهم (کتب سته + سنن دارمی + موطأ مالک + مسند احمد) ریشه یابی و تنظیم شد هاند. دقت، اتقان و انسجام از مهم ترین ویژگیهای این اثر است.

تلاشهای مستشرقان به سرعت مورد استقبال مسلمانان قرار گرفت. رشید رضا و احمد محمد شاکر از کتاب مفتاح کنوز السنه بسیار سود جستند. و محمد فؤاد عبدالباقی نیز آن را به عربی ترجمه کرد.

در میان شیعیان نیز ابتدا آقای مصطفوی المعجم المفهرس را برای کتاب نهج البلاغه تنظیم کرد که نگاشت. این اثر مورد استقبال بزرگان و فرهیختگان قرار گرفت.

در دهه های اخیر نیز چندین گروه به معجم نگاری پرداخته اند: گروهی به سرپرستی آقای علی رضا برازش معجم هایی را برای کتابهای بحار الأنوار (در سی جلد)، وسائل الشیعه (در هفت جلد)، کتب الأربعة (در ده جلد) و مستدرک وسائل الشیعه (در شش جلد) تدوین کرده اند.

پژوهشگران دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم نیز کتاب المعجم المفهرس فی ألفاظ أحادیث بحار الأنوار را در چهارده جلد نگاشته این اثر از جهات متعددی (اعراب گذاری، دقت و ...) از تلاش های مشابه پیشین برتر است.

در دوره های اخیر برای کتابهای مختلف حدیثی، مانند نهج البلاغه، غرر الحکم و ... معجم الفاظ نگاشته شده است.

در دو دهه اخیر، با فراگیر شدن رایانه و نرم افزارهای علوم اسلامی مراجعه به کتابهای معجم بسیار کم رنگ شده است و این کتابها تنها برای پژوهشهایی ویژه مورد استفاده قرار می گیرد.